

राज्य आणि लोकशाही

STATE AND DEMOCRACY

- 3.1 राज्य : अर्थ, व्याख्या व राज्याचे घटक
(State : Meaning, Definition and Organs of State)
- 3.2 लोकशाही : अर्थ, प्रकार व वैशिष्ट्ये
(Democracy : Meaning, Types and Features)
- 3.3 लोकशाहीचे महत्त्व आणि लोकशाहीसमोरील आव्हाने
(Importance and Challenges before Democracy)

3.1 राज्य : अर्थ, व्याख्या व राज्याचे घटक

STATE : MEANING, DEFINITION AND ORGANS OF STATE

प्रास्ताविक

राज्यशास्त्राची सर्वांत प्राथमिक संकल्पना राज्यसंस्था असून ती पूर्वीपासूनच राजकीय विश्वाशी निगडित आहे. राजकीय सिद्धान्ताचा मुख्य विषय राज्यसंस्था आहे. राज्यसंस्थेची व्याख्या प्रत्येक राज्यशास्त्राच्या लेखकाने भिन्नपणे मांडलेली आहे; त्यामुळे राज्यसंस्थेची एकच व्याख्या सांगणे अशक्य आहे. राज्यसंस्थेकडे पाहण्याचा प्रत्येकाचा दृष्टिकोन विभिन्न आहे. कोणाला राज्य समाजाशी समकक्ष वाटते तर कोणाला सरकार राष्ट्र, समाज अशा अर्थाने वाटते. कोणी त्याचा अर्थ सत्ता, वर्गसंघर्ष, समाजातील विविध घटकांपैकी एक अशा आशयाने मांडतो; कोणी तिला पाशवी सत्तेचे प्रतीक मानतो; तर कोणी कल्याणकारी व्यवस्था समजतो. या विविध मतभिन्नतेमुळे राज्यसंस्थेची नेमकी व्याख्या सांगणे कठीण बनले आहे.

मानवाने आपल्या गरजा भागविण्यासाठी विविध संस्था निर्माण केल्या, त्याप्रमाणेच मनुष्याच्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी राज्यसंस्था ही इतर संस्थांप्रमाणेच निर्माण झाली. मिस फॉलेट यांनी राज्यसंस्थेचे महत्त्व विशद करताना म्हटले आहे की, राज्यसंस्थेप्रमाणे इतर कोणतीही संस्था समाज अगर व्यक्तीला व्यापून टाकू शकत नाही. राज्यसंस्थेतच व्यक्तिविकासाचे पूर्ण व अंतिम स्थान असते. आधुनिक काळात राज्यसंस्थेशिवाय मनुष्य राहू शकत नाही किंवा मानवाशिवाय राज्यसंस्था अस्तित्वात येऊ शकत नाही. म्हणजेच मानवाचा व राज्यसंस्थेचा परस्परपूरक असा गहन संबंध आहे. राज्यसंस्थेच्या कार्यक्षेत्रात टप्प्याटप्प्याने बदल व वाढ होत गेलेली आहे. पूर्वीप्रमाणे जीविताचे किंवा मालमत्तेचे संरक्षण एवढेच राज्यसंस्थेचे कार्य राहिलेले नसून ती सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, स्वातंत्र्य, मनोरंजन इत्यादींच्या विकासाचे मार्ग विस्तृत करते आणि म्हणूनच राज्यसंस्था ही महत्त्वपूर्ण अशी संस्था आहे.

थोडक्यात, मानवी जीवनाच्या विकासासाठी राज्याची अत्यंत आवश्यकता असते. राज्याशिवाय मानवाचा सर्वांगीण विकास होऊ शकत नाही. मनुष्याने आपल्या गरजांच्या परिपूर्तीसाठी अनेक संघटना निर्माण केल्या. कुटुंब, जाती, व्यवसाय इत्यादी संस्थांप्रमाणेच 'राज्य' ही मानवाच्या गरजपूर्तीसाठी निर्माण झालेली संस्था आहे. समाजातील व्यक्तींची सुरक्षितता व प्रगती या गरजेतून मानवी समूहात संघटना नियंत्रण व आदेश व्यवस्था निर्माण होतात. त्यांचेच अधिक विकसित स्वरूप म्हणजेच राज्य होय. राज्याशिवाय मनुष्याला आपला सर्वांगीण विकास करून घेता येत नाही. म्हणूनच राज्याचे महत्त्व इतर कोणत्याही संस्थेपेक्षा सर्वांत अधिक आहे.

राज्यसंस्थेचा अर्थ (Meaning of State)

राज्य हे इंग्रजी भाषेतील 'State' या शब्दाचे मराठीतील माषांतर होय. 'State' हा शब्द लॅटिन शब्द 'स्टेट्रस-रे-पब्लिक' यापासून घेतला आहे आणि याचा अर्थ 'नागरिकता' असा होतो. इंग्रजी भाषेतील 'State' या शब्दाची उत्पत्ती इटालियन भाषेतील 'Stato' या शब्दापासून झालेली आहे असे काहीचे मत आहे.

दुसऱ्या काही लेखकांच्या मते, राज्य या शब्दाची उत्पत्ती ग्रीक भाषेतील 'Polis' या शब्दापासून झालेली आहे. 'Polis' याचा अर्थ 'नगर' असा आहे. आधुनिक काळात 'राज्य' शब्दाचा प्रयोग प्रथमत: मंकियावृंदी यांनी आपल्या 'प्रिन्स' ग्रंथात केला आणि त्यानंतर हा शब्द राज्यशास्त्रात व्यापक अर्थाने प्रचारात आला.

इतिहासात विविध अर्थानी, विविध काळात ‘राज्यसंस्था’ ही संज्ञा वापरली आहे. पूर्वी एखादे शहर म्हणजे शासनव्यवस्था, राज्यव्यवस्था मानली जाई; तर आज अनेक शहरे, राज्य यांना सामावून घेणारा देश म्हणजे स्वतंत्र राज्यव्यवस्थाच आहे. आधुनिक काळात समाजाची व्याप्ती राज्यव्यवस्थेपेक्षा मोठी आहे.

ऑरिस्टॉटल या मुख्य ग्रीक विचारवंताचे मत असे आहे की, मनुष्य हा सामाजिक प्राणी असून तो एकाकी राहू शकत नाही. त्यामुळे आपोआपच समाजाची निर्मिती झालेली आहे. समाजाची निर्मिती म्हणजेच राज्याची निर्मिती होय. समाजात होणारे विविध संघर्ष मिटविण्यासाठी शासन निर्माण करण्याची म्हणजेच राज्यसंस्था निर्माण करण्याची आवश्यकता वाढू लागली. ऑरिस्टॉटलच्या विचारांचा सारांश असा की, व्यक्तीची उन्नती, प्रगती, सुख-सुविधा, नैतिक विकास या बाबी राज्यसंस्थेशिवाय अशक्यच आहेत. अनेक कुटुंबे व खेड्यांचा संघ म्हणजे राज्यसंस्था. परिपूर्ण व स्वयंपूर्ण जीवन म्हणजे ज्याला आपण सुखी व सन्मानाचे जीवन म्हणतो, ते उपलब्ध करून देणे हे त्या संघाचे प्रयोजन होते; अशा शब्दात ऑरिस्टॉटलने राज्यसंस्थेची व्याख्या केली होती. या व्याख्येत राज्यसंस्था व समाज यात फरक न मानल्यामुळे आज ती स्वीकारता येणार नाही. आज राज्यसंस्था ही समाजातील विविध घटकांतील एका घटकाशी म्हणजे राजकीय क्षेत्राशी संबंधित अशी संस्था आहे.

संबंधित अशी संस्था आहे. राज्यसंस्था आणि समाज यांच्यातील फरक संरचना, कार्ये, तंत्रसाधने, अधिबलने, व्याप्ती इत्यादी अनेक रूपांत स्पष्ट करता येतो. संरचनेच्या माध्यमातून पाहिल्यास राज्यसंस्थेपेक्षा समाज हा व्यापक स्वरूपात असतो. राज्यसंस्थेसारख्या अनेक संस्था समाजात अंतर्भूत असतात. एक व्यक्ती अनेक संस्थांची सदस्य असते. राज्यसंस्थेच्या बाबतीत मात्र ती एकाच संबंधित राज्याची नागरिक किंवा सभासद असू शकते. समाजाकडून अनेक प्रकारची कार्ये पार पाडली जातात. राज्यसंस्थेचे प्रमुख कार्य म्हणजे शासकीय यंत्रणेद्वारे कायद्याची निर्मिती करून राज्याची सुव्यवस्था टिकवून ठेवणे. काही वेळेस राज्यसंस्था बळाचाही वापर करू शकते. खरे तर लोकशाही व्यवस्थेत लोकांच्या कमी प्रमाणात होत असतो. राज्यसंस्थेला बळाचा अर्मार्याद वापर करण्याचा अधिकार असतो. सर्वकष व्यवस्थेशिवाय इतर व्यवस्थेत राज्यसंस्था व समाज यांच्यातील फरक मान्य झालेला आहे. मात्र सर्वकष व्यवस्था या दोघांना अजून सारखीच समजते.

राज्यसंस्था ही मानवाच्या गरजा भागविणारी आवश्यक संस्था आहे. ती अनेक सामाजिक संस्थांपैकी सर्वाधिक समावेशक, समर्थ व मानवी स्वभावाशी जुळणारी नैसर्गिक अशी संस्था आहे. ॲरिस्टॉटलने म्हटल्याप्रमाणे ती जीवनातील प्राथमिक गरजा भागविण्यासाठी अस्तित्वात आली आणि मानवी जीवन चांगल्या पद्धतीने जगता यावे, समृद्ध व्हावे यासाठी ती टिकून राहिली.

राज्यसंस्थेचा अर्थ अधिक तपशिलासह स्पष्ट करण्यासाठी तिचे तीन महत्त्वपूर्ण दृष्टिकोन समजून घेणे आवश्यक ठरते. प्रत्येक विचारवंताचा राज्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन भिन्न आहे. राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचे पारंपरिक आणि आधुनिक असे दोन प्रकारचे दृष्टिकोन आहेत. त्यापैकी आधुनिक दृष्टिकोन महत्त्वपूर्ण ठरतात. काही विचारवंतांनी राज्याचा अर्थ विविध प्रकारे स्पष्ट केला आहे. त्यामुळे राज्यशास्त्रात राज्यसंस्थेबाबतही विविध दृष्टिकोन आढळतात. त्यापैकी आदर्शवादी, उदारमतवादी आणि मार्कर्सवादी या तीन प्रमुख दृष्टिकोनाची माहिती पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

1. आदर्शवादी दृष्टिकोन :

आदर्शवादी दृष्टिकोन प्राचीन असला तरी प्रत्येक विचारवंताने यात फरक केलेला दिसून येतो. प्लेटो व ॲरिस्टॉटल यांच्यापासून राज्यशास्त्र विषयाची सुरुवात झाली. त्यांच्या मते, राज्य नैसर्गिक संस्था आहे. व्यक्तीचा विकास आणि समाजाची प्रगती फक्त राज्यातच होते. त्यामुळे राज्याला सर्वोच्च स्थान दिले पाहिजे असे प्लेटोचे मत आहे. या विचारांचा आधार घेऊन आदर्शवादी विचारवंतांनी राज्याचे वेगळे स्वरूप स्पष्ट केले. राज्याला सर्वव्यापी, सर्वश्रेष्ठ मानून व्यक्तीला स्वतःचे स्थान अगर व्यक्तिमत्त्व असू शकत नाही असा सिद्धान्त त्यांनी मांडला.

राज्यसंस्था ही नैतिक व नैसर्गिक स्वरूपाचा संघ असल्यामुळे राज्यसंस्थेच्या आज्ञेचे पालन करणे हे नैतिक कर्तव्य आहे. राज्यसंस्थेची इच्छा व व्यक्तीच्या इच्छेमध्ये फरक नसतो; कारण राज्य सामूहिक इहाचे (इच्छेचे) प्रतिनिधित्व करीत असते. सामूहिक इहाच राज्यसंस्थेचा आधार असते. सामूहिक हिताच्या आधारे व्यक्ती जेव्हा आपली आकांक्षा प्रकट करते तेव्हा तिच्या स्वतःच्या इच्छाही त्यात सामावलेल्या असतात. अशा इच्छा-आकांक्षांचे प्रतिनिधित्व राज्य करीत असते. आदर्शवादी विचारात हेगेलने राज्यातील व्यक्तीचे स्वतःचे स्वातंत्र्य किंवा इच्छा राज्यातील मतात समाविष्ट असाव्यात असे सांगितले आहे. राज्यसंस्थेच्या आज्ञांचे पालन म्हणजे स्वतःच्या आज्ञा पाळणे होय. राज्यसंस्था ईश्वराचे रूप असल्याने तिची प्रत्येक कृती योग्य असते असे तो म्हणतो. देशांतर्गत किंवा देशबाबू अशी कोणतीही सत्ता राज्यसंस्थेपेक्षा श्रेष्ठ नसते. अंतिम निर्णय राज्याचे असतात. राज्यसंस्थेच्या दडपशाहीमुळे व्यक्तिस्वातंत्र्यात वाढ होईल असे हेगेल म्हणतो. राज्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने सर्वस्वाचा त्याग केला पाहिजे, असे आदर्शवादी सिद्धान्त म्हणतो. निश्के, हिटलर यांनी आदर्शवादाला विकृत वळण दिले आहे. तसेच युद्धाचे समर्थन केले आहे. युद्ध आजारी मानवास सुधारण्याचे उपयोगी औषध आहे, असे ते म्हणतात तर ग्रीन यांच्या मते, राज्याचा उद्देशच व्यक्तीला नैतिक विकासाची, योग्यतेची संधी निर्माण करून देतो. नैतिकता आत्म्याची आंतरिक शक्ती असल्याने राज्यसंस्था

व्यक्तीला नैतिकता शिकवत नाही; त्यामुळे नैतिक विकासाला पोषक असणाऱ्या वातावरणाची निर्मिती करून देणे एवढेच राज्यसंस्थेचे कार्य आहे. यासाठीच ती अस्तित्वात आली आहे. म्हणूनच राज्य ही नैसर्गिक संस्था आहे. मनुष्य समाजशील प्राणी आहे. मानवाच्या सामाजिक वृत्तीमधूनच राज्याची निर्मिती स्वाभाविक किंवा नैसर्गिकरीत्या झाली.

या दृष्टिकोनाचे प्रतिपादन प्राचीन ग्रीक व भारतीय विचारवतंती केलेले आढळते. राज्यसंस्थेशिवाय मानव आपली प्रगती साधू शकणार नाही. तो आपल्या शारीरिक, मानसिक, नैतिक, आध्यात्मिक इत्यादी विकासासाठी सर्वस्वी राज्यावरच अवलंबून राहतो. राज्यसंस्थेअभावी मानवाचे जीवन खुदून जाईल. राज्यधर्म हा श्रेष्ठ असून इतर धर्म राज्यावर अवलंबून असतात असे मत प्राचीन भारतीय तत्त्ववेत्यांनी मांडले आहे.

रूसोने आधुनिक काळात आदर्शवादाचा पुरस्कार केलेला आहे. सामूहिक इहा बुद्धिप्रधान, उदात्त, उच्च असते. यामध्येच सार्वभौम सर्तेचे अस्तित्व असते आणि सामूहिक इहेचे आज्ञापालन करण्यात व्यक्तीचे हित असते; असे आदर्शवादी विचार रूसोने मांडले. जर्मन शास्त्रज्ञ कान्ट (1724 - 1804) याने सर्वशक्तिमान, कोणताही दोष नसलेली, दैवीशक्ती असे राज्याला मानले आहे. व्यक्तीचे कल्याण हे राज्याच्या अधीन राहण्यातच आहे. त्याचे कर्तव्य म्हणजे राज्याने दिलेल्या आदेशाचे तक्रारीशिवाय पालन करणे हे आहे. कर्तव्य पूर्ण केल्यानंतर व्यक्तीला आपोआप अधिकार प्राप्त होतील असे मत कान्टने मांडले आहे.

प्रा. ग्रीन यांनी राज्य नैसर्गिक व आवश्यक संस्था आहे असे मानले. राज्यसंस्था अनेक समाजांचा समाज आहे. मनुष्याच्या आदर्श इच्छा राज्यसंस्थेमध्ये प्रतीत होतात. राज्यसंस्थेमुळे समाजात समजूतदारपणा निर्माण होतो. समाजजीवनासाठी योग्य परिस्थिती राज्यच निर्माण करीत असते. नैतिकतेला अनुसरणारे राज्याचे कायदे असावेत. राज्य कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्यास शिक्षा देते. राज्य म्हणजे मानवाला नैतिक जीवन प्राप्त करून देण्यासाठी प्रत्यक्षरीत्या साहाय्यकारी असणारी महत्वपूर्ण संस्था होय असे ग्रीनने म्हटले आहे.

इंग्रज शास्त्रज्ञ बोसँक याने मनुष्य आपल्या प्रगतीसाठी समाजावर अवलंबून असतो. मनुष्याच्या विभिन्न आवडीमुळे समाज निर्माण होतो. मानवाच्या सामूहिक इच्छेचे प्रतिनिधित्व प्रत्येक समाज करीत असतो. राज्यात सामुदायिक इच्छां प्रकट होतात; म्हणून राज्य सामुदायिक इच्छेचे प्रतीक आहे. कायद्याच्या आधारे सामुदायिक हिताचे रक्षण राज्याकडून केले जाते. अशा स्वरूपाचे व्यक्तिस्वातंत्र्याचे रक्षण व विकास यासाठी राज्यसंस्थेची आवश्यकता बोसँकने स्पष्ट केली आहे. अशा स्वरूपाचा आदर्शवादी दृष्टिकोन आढळतो.

2. उदारमतवादी दृष्टिकोन :

उदारमतवादी सिद्धान्ताच्या दृष्टिकोनातून राज्यसंस्थेच्या निर्मितीसंबंधी विवेचन करीत असताना राज्य आणि समाज यामध्ये वेगळेपण नाही असे मानले जाते. राज्यसंस्थेशिवाय मनुष्य जीवनाची कल्पनासुद्धा करू शकत नाही. म्हणजे राज्यसंस्था ही मानवाबरोबरच निर्माण झालेली संस्था होय.

उदारमतवादी सिद्धान्ताच्या अंतर्गत तीन विशेष सिद्धान्त राज्यनिर्मितीसंबंधी मांडले जाऊ शकतात.

- (1) दैवी उत्पत्तीचा सिद्धान्त
- (2) बळशाहीचा सिद्धान्त
- (3) सामाजिक कराराचा सिद्धान्त

(1) दैवी उत्पत्तीचा सिद्धान्त : दैवी उत्पत्तीच्या सिद्धान्ताच्या अंतर्गत राजेशाही आणि राज्यसंस्था या भिन्न नसून राज्य हे राजाचे दैवी अधिकार प्रस्थापित करण्यासाठी असते. दैवी उत्पत्ती सिद्धान्ताच्या मते,

- (अ) राज्यसंस्था ही दैवी इच्छा प्रस्थापित करण्यासाठी अस्तित्वात आणली जाते.
- (ब) स्वतः देवाकडून राजा/शासनकर्त्यांची नेमणूक केली जाते आणि
- (क) राजा हा केवळ देवालाच उत्तरदायी असतो, अन्य कोणासही तो नसतो.

या सिद्धान्तास पूरक अशी उदाहरणे जगातील अनेक वेगवेगळ्या परंपरातून दिसून येतील. भारतीय परंपरेत मनुस्मृतीच्या अंतर्गत मनूच्या मते, जेव्हा-जेव्हा अराजकतेचा प्रभाव असेल तेव्हा जगाच्या संरक्षणासाठी देवाने राजाची नेमणूक केली; अशाच प्रकारचा दृष्टिकोन महाभारतातील शांतिपर्वात दिसून येतो. मनुष्यामधील स्वार्थ आणि आशा-आकांक्षा प्रवाहात वाहत गेल्या, त्या वेळेस प्रत्येक मनुष्याला एकमेकांची भीती वाटण्याची परिस्थिती निर्माण झाली. त्या वेळेस सुव्यवस्था, कायदा, न्याय आणि सुरक्षितता प्रस्थापित करण्यासाठी देवाने राजाची निर्मिती केली. भारतीय परंपरेने अशा राजाच्या दैवी अधिकारास जोपर्यंत राजा योग्य दिशेने वाटचाल करीत असेल आणि कर्तव्य पार पाडीत असेल तोपर्यंतच मान्यता दिली. राजा आपल्या अधिकारामुळे हुक्मशहा बनल्यास लोकांनी त्यास नाकारावे किंवा त्यास प्राणदंड घावा असे म्हटले आहे. जगातील इतर भागातीलही - उदा., ओरिएन्टल साम्राज्यामध्येसुद्धा प्रजेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी राज्यकर्त्यांना दैवी अधिकार असतात आणि अशा अधिकारांवर कधीही आक्षेप घेतला जाऊ नये अशी प्रथा होती. हेब्रुस यांनी सुद्धा त्यांच्या व्यवस्थेचे आधार दैविक आहेत असेच मानले. ख्रिश्चन परंपरेत बायबलमध्ये राज्याच्या दैवी उगमाविषयी सांगण्यात आलेले आहे. याचे अधिक स्पष्टीकरण रॉबर्ट फिल्मर यांनी आपल्या 'पेट्रीअर्चर्ल' या ग्रंथात केले आहे. त्यांच्या मते, आदम हा प्रथम राजा होता आणि आज जे राजे आहेत ते याच आदम वंशाचे आहेत. पुढे त्यांनी असेही म्हटले आहे की, राज्याचे दैवी अधिकार अविभाज्य आणि परिपूर्ण असतात. तसेच राज्याची निर्मिती आजच्या पुरुषप्रधान सत्तेमुळे निर्माण झालेली आहे. या सैद्धान्तिक मांडणीच्या आधारावर इंग्लंडचे राजे जेम्स पहिले यांनी म्हटले आहे की, आपली सत्ता परिपूर्ण असल्याचे सिद्ध आहे आणि प्रजेला उत्तरदायित्व नाही.

(2) बळशाहीचा सिद्धान्त : या सिद्धान्ताच्या अंतर्गत राज्य हे बळजबरीतून निर्माण झालेली संस्था असते. दुर्बल विरुद्ध सशक्त आणि सशक्त हे राज्यकर्ते असतात. पूर्वीचे राज्यकर्ते हे सफल योद्धे होते. इतरांना पराभूत करून ते त्यांना आपल्या नियंत्रणात आणत असत. ई. जेन्क्स यांनी 'राजकारणाचा इतिहास' या पुस्तकाद्वारे राज्याची सत्ता ही बळाच्या आधारावर निर्माण होत असते हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

दुर्बलांवर सशक्तांचे राज्य प्रस्थापित होणे हे अन्यायकारक असते आणि सर्वसाधारण परिस्थितीमध्ये मानवी स्वातंत्र्याचे उल्लंघन करणारे असते; त्यामुळे अशा प्रकारच्या राज्यसंस्थेच्या अंतर्गत व्यक्तिगत स्वातंत्र्य मिळवायचे असेल तर राज्यसंस्था नष्ट करणे आवश्यक असते. आधुनिक व्यक्तिवाद आणि उदारमतवाद हा राज्याची सत्ता कर्मी करण्यावर भर देत असतो. अराजकता ही राज्यसंस्थाच नामशेष करीत असते. मार्कर्सवादाच्या दृष्टिकोनातूनही काही प्रमाणात सुधारित बळशाहीच्या सिद्धान्ताचा पुरस्कार केलेला आहे. राज्यसंस्था ही एका वर्गाचे दुसऱ्या वर्गावर वर्चस्व प्रस्थापित करून उगमास आलेली संस्था असे मानले जाते. यामध्ये राज्यसंस्थेच्या जडणघडणीत लष्करी सतेपेक्षा आर्थिक संतेला महत्त्व देण्यात आलेले आहे; पण शेवटी मार्कर्सवाद हा मानवीय मुक्तिस्वातंत्र्याची पूर्वअट म्हणजे राज्य लयास जाणे आणि राज्यविहीन समाज निर्माण होणे असे म्हणतो.

या बळशाहीच्या सिद्धान्ताद्वारे राज्यसंस्थेच्या उत्पत्तीचा सिद्धान्त अनेक घटकांना दुर्लक्षित करतो. उदाहरणार्थ, राजेशाही, धर्म, राजकीय जाणीव इत्यादी; जे राज्यसंस्थेच्या बळजबरीव्यतिरिक्त उत्पत्तीत हात लावणारे जबाबदार घटक आहेत. आधुनिक राज्यसंस्थेमध्ये दुर्बलांसाठी सत्ता वापरली जाते. तसेच साधनांचाही वापर बळशाहीच्या विरोधात दुर्बलांना संरक्षण देण्यासाठी केला जातो. आज लोकशाहीची जाणीव होत असल्यामुळे लोकहितामध्ये वाढ होत आहे. संघटित लोकांची संघटित लोकसत्ता फार काळ रोखणे परवडत नाही.

(3) सामाजिक कराराचा सिद्धान्त : उदारमतवादी दृष्टिकोनातून सामाजिक कराराचा सिद्धान्त मांडण्यात आला. या सिद्धान्ताच्या अंतर्गत राज्यसंस्था म्हणजे काही सामाजिक गरजांसाठी विशिष्ट हेतूने निर्माण करण्यात आलेले, अनेकांमध्ये झालेले परस्परांतील करार होय. **टी. एच. ग्रीन, लास्की** हे राज्यसंस्थेची तांत्रिक संकल्पना, जिच्यामध्ये राज्यसंस्था ही एक कृत्रिम निर्मिती आहे असे मानले जाते हे मान्य करीत नाहीत. या सिद्धान्ताच्या मते, राज्य ही एक नैसर्गिक संस्था नसून एक कृत्रिम यंत्रणा आहे. जिच्या माध्यमातून परस्पर लाभ होऊ शकतो. व्यक्ती व समाजाची हितपूर्तता होऊ शकते. यामध्ये समाजाची इच्छा ही महत्त्वाची मानली गेली.

महत्वाचा मानला गेला.

पूर्व-पश्चिम भागामध्ये अशा प्रकारची राज्यसंस्था रुढ असलेली दर्शवून देण्यात आलेली आहे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये तसेच पुराणकाळीतील ग्रीस यांनी राज्यसंस्था ही लोकांमध्ये झालेल्या करारांमधून निर्माण झालेली संस्था आहे असे मान्य केले आहे. याचा अर्थ, सामाजिक कराराचा सिद्धान्त प्रचलित अगर रुढ होता असे नाही; पण भांडवलशाही व्यवस्थेच्या अंतर्गत नवीन मूल्यांचा पुरस्कार करण्यासाठी सरंजामी व्यवस्थेतील मूल्यांवर पडदा टाकण्याचे काम युरोपियन इतिहासाच्या माध्यमातून केले गेले. सामाजिक कराराच्या सिद्धान्ताचे थोऱ्स हॉब्ज, जॉन लॉक, जे. जे. रसो हे प्रमुख पुरस्कर्ते मानले जातात. त्यानंतर इमॅन्युअल कान्ट, हर्बर्ट स्पेन्सर, जॉन रॉल्स यांनी आपले विचार मांडण्यासाठी या सिद्धान्ताचा वापर केला.

मांडण्यासाठी या सिद्धान्ताचा वापर केला.
एकंदरीत मध्ययुगाच्या शेवटी व आधुनिक युगाच्या प्रारंभी उदारमतवाद निर्माण झाला. सोळाव्या शतकातील जे धार्मिक सुधारणा आंदोलन झाले ते उदारमतवादास अनुकूल ठरले. निरकुंशशाहीविरुद्ध असणारी प्रतिक्रिया म्हणजे उदारमतवाद आहे. त्यामुळे सोळाव्या व

सतराव्या शतकातील निरंकुशशाहीने उदारमतवादाला बराच आधार दिला. उदारमतवादाने व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा आणि सामाजिक व्यवस्थेचा पुरस्कार केला.

3. मार्कर्सवादी दृष्टिकोन :

कार्ल मार्कर्स यांनी राज्यसंस्थेचा उल्लेख करताना म्हटले आहे, “श्रीमंतांच्या हातातील राज्यसंस्था हे असे एक साधन आहे की, ज्याचा वापर ते गरिबांची पिळवणूक करण्यासाठीच करतात.” आर्थिक घटक हा समाजाच्या वर्तन व विचारपद्धतीवर सतत परिणाम करीत असतो. मार्कर्सच्या मते, राज्यसंस्था नैसर्गिक नाही. तिची निर्मिती जनहितासाठी न होता एका विशिष्ट वर्गाच्या हिताची जोपासना किंवा रक्षण करणे यासाठी आहे. समाजात नेहमी दोन वर्ग असतात. त्यातील एक धनिक, भांडवलदार वर्ग; ज्याच्या हाती समाजातील उत्पादनाची साधने केंद्रीभूत झालेली असतात. दुसरा म्हणजे श्रमिक, गरीब मजूरवर्ग; जो केवळ श्रम करूनच आपला उदरनिर्वाह करीत असतो.

मार्कर्सच्या मते, आदिम समाजामध्ये राज्यसंस्थेची कल्पना नव्हती. सर्व व्यक्तींचे हित सारखेच होते. संपत्तीची कल्पना जशी रुढ होत गेली तसेतशा काही बलाढ्य व्यक्तींनी शक्तीच्या जोरावर संपत्ती, जमीन यावर आपला हक्क प्रस्थापित केला तर बवंधंशी ‘समाज’ हा गरीबच राहिला. शक्तिशाली वर्ग आपल्या हित व रक्षणासाठी राज्यसंस्था निर्माण करून तिचा वापर करू लागला. गरीब वर्गांचे शोषण व पिळवणूक करून सत्ताधारीवर्ग आपली सत्ता टिकवून अबाधित ठेवतो. मार्कर्सच्या मते, राज्यसंस्था शक्तीवर आधारलेली असून सत्ताधारी श्रीमंतवर्ग कायदे, शासन, सैन्य अशा सर्व गोष्टी आपल्या हितासाठीच राबवित असतो. प्राचीन काळापासून मालक व कामगारवर्ग अस्तित्वात आले आहेत. जेव्हा पिळवणूक शोषण सहन करण्याच्या पलीकडे होते तेव्हा शोषितांनी प्रत्येक वेळी संघर्ष पुकारलेला आहे. अशा प्रकारच्या वर्गयुद्धाचे स्वरूप मानवी इतिहासात सातत्याने आले आहे. वर्गसंघर्षानंतर कालांतराने शोषकांची सत्ता शेवटच्या टप्प्यात नष्ट होऊन साम्यवादी समाजरचना अस्तित्वात येईल.

राज्यसंस्था ही एका वर्गाने दुसऱ्या वर्गावर अत्याचार करण्याचे साधन आहे. क्रांतीच्या मार्गाचा अवलंब करून शोषितवर्गाने सत्ता हाती घेतली पाहिंजे. सत्ता हाती येताच समाजातील भांडवलदार, श्रीमंतवर्गाच्या संस्था, संघटना नष्ट कराव्यात. यावेळी राज्यसंस्थेचा वापर करावा. राज्यसंस्था मजूरवर्गाच्या हिताचे रक्षण करील. परिवर्तनाच्या काळात समाजातील शोषकवर्ग हल्ळूहल्ळू नष्ट होईल व मजूरवर्गच खन्या अर्थाने राहील. कालांतराने वर्गविहीन, राज्यविहीन, शोषणविरहित समाजरचनेची निर्मिती होईल तेव्हा परिपक्व व परिपूर्ण समाज या भूतलावर असेल असे मार्कर्स म्हणतो.

प्राथमिक साम्यवाद, जमीनदारी, सरंजामशाही, भांडवलशाही, समाजवाद हे मानवी समाजात आढळतात. यामध्ये काही निश्चित तत्त्वे आढळतात. मार्कर्सने त्यांची मांडणी करून त्याला ऐतिहासिक पुरावे दिले; यास ‘मार्कर्सवाद’ म्हटले जाते.

अशा प्रकारे राज्यसंस्थेच्या निश्चित अर्थाविषयी मतभेद आढळून येतात. आधुनिक काळात राज्य संकल्पना राष्ट्राशी जोडली गेली आहे. त्यामुळे राज्यसंस्थांचा ‘राष्ट्र-राज्य’ असा उल्लेख करावा लागतो. राष्ट्राचे राज्य होण्यास पहिल्या महायुद्धानंतरच सुरुवात

झाली. संस्कृती, भाषा, वंश इत्यादींच्या समानतेमुळे आपलेपणाची व समतेची भावना निर्माण होते व तेथूनच त्या विशिष्ट भूप्रदेशावर राष्ट्र-राज्याची निर्मिती होते.

राज्यसंस्थेच्या कामकाजामध्ये जनतेचा सहभाग वाढत आहे. ठरावीक लोकांच्या हाती असणारी सत्ता ही प्रथा मोडून लोकशाही, सर्वकष राजवटीत निवडणुकीच्या माध्यमातून लोकप्रतिनिधींच्या हाती जाते. लोकांचा त्यास पूर्ण पाठिबा मिळतो व मान्यताही मिळते.

अशा प्रकारे राज्याच्या स्वरूपासंबंधी अनेक विचारवंतांनी विविध दृष्टिकोन प्रतिपादित केले आहेत. प्रत्येक दृष्टिकोन हा इतर दृष्टिकोनापेक्षा भिन्न आहे. मार्क्सवादी दृष्टिकोन वगळता इतर दृष्टिकोनांनी राज्यसंस्थेची आवश्यकताच स्पष्ट केली आहे. या दृष्टिकोनाच्या अभ्यासावरून असा निष्कर्ष काढता येईल की, राज्यसंस्थेचे नेमके स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी कोणताही एक दृष्टिकोन पुरेसा नाही. मात्र राज्यसंस्थेची मांडणी शास्त्रीय दृष्टिकोनातून करणे शक्य झाले आहे.

राज्य : व्याख्या (Definition of State)

मनुष्याने स्वतःच्या विकासासाठी अनेक संस्था निर्माण केल्या. समाजाच्या विकासाबरोबरच अनेक संस्थांचे परस्परांशी आणि व्यक्तींचे संस्थांशी संबंध कसे असावेत याबाबत आवश्यक असलेले नियम तयार करणे, ते कार्यवाहीत आणणे, सामूहिक जीवनाचे नियंत्रण करणे इत्यादी कार्ये करण्यासाठी विशिष्ट प्रकारच्या संस्थेची गरज भासू लागली आणि यातूनच राज्यसंस्था निर्माण झाली. मनुष्याने निर्माण केलेल्या अनेक संस्थांपैकी फक्त राज्यसंस्थेलाच महत्वाचे स्थान मिळाले. समाजाची राजकीय संघटना म्हणजेच राज्यसंस्था होय. परंतु राज्यशास्त्रात 'राज्य' या शब्दाचा निश्चित अर्थाने प्रयोग केला जात असला तरी राज्याच्या व्याख्येसंबंधी कोणत्याही दोन लेखकांमध्ये एकमत आढळत नाही. प्रत्येकाने आपापल्या दृष्टिकोनातून राज्याची व्याख्या केलेली आहे.

- ◆ "राज्यशास्त्राचे जितके लेखक आहेत, तितक्याच 'राज्य' या शब्दाच्या व्याख्या आहेत." अशी आजची स्थिती असल्याचे आढळून येते.

- प्रोफेसर गार्नर

राज्याच्या व्याख्येत फरक पडण्याचे मुख्य कारण म्हणजे काही लेखक राज्याला 'वर्गीय संघटना' असे म्हणतात. काही जण राज्याला 'शक्तीचे प्रतीक' मानतात तर काही जण राज्याला 'कल्याणकारी संस्था' मानतात. व्यक्तिवादी विचारवंत राज्याला आवश्यक आपत्ती मानतात तर काहींनी राज्याला पृथ्वीवरील 'ईश्वराचा अंश' समजले आहे. अशा विविध दृष्टिकोनांमुळे राज्याच्या व्याख्यांमध्ये फरक पडलेला आहे.

आधुनिक काळात राज्याचे चार घटक आवश्यक मानले जातात :

(1) लोकसंख्या (2) भूप्रदेश (3) शासनसंस्था (4) सार्वभौमत्व.

ज्या व्याख्येत वरील चारही घटक आढळतात त्या व्याख्येचाच विचार करणे योग्य ठरते. प्राचीन काळातील ऑरिस्टॉटल, सिसेरो, बोद्ध यांनी केलेल्या व्याख्या आज मान्य होण्यासारख्या नाहीत; परंतु राज्याच्या ध्येयाच्या संदर्भात आणि प्राचीन काळातील विचारवंतांचा दृष्टिकोन समजून घेण्यास व्याख्या उपयुक्त ठरतात.

- ◆ “राज्य म्हणजे अनेक कुटुंबे आणि खेडी मिळून झालेला व संपूर्ण जीवन म्हणजेच सुखी आणि प्रतिष्ठित जीवन हे ध्येय असलेला संघ होय.” - ऑरिस्टॉटल
- ◆ “अधिकारांची समान जाणीव आणि प्राप्त होणाऱ्या लाभामध्ये समान सहभाग या भावनेने एकत्रित आलेला विशाल समुदाय म्हणजे राज्य होय.” - सिसेरो
- ◆ “सर्वांना हितकारक आणि योग्य असे फायदे मिळविण्यासाठी स्वतंत्र व्यक्तींनी एकत्र येऊन निर्माण केलेला परिपूर्ण समाज म्हणजे राज्य होय.” - ग्रेटियस
- ◆ सोळाव्या शतकात ‘राज्य’ या शब्दाची व्याख्या बोडीन यांनी पुढीलप्रमाणे दिलेली आढळते : “समान उद्दिष्ट आणि सर्वश्रेष्ठ सत्ता यांनी नियंत्रित केलेल्या अनेक कुटुंबांची संस्था म्हणजे राज्यसंस्था होय.” - बोडीन

वरील व्याख्यांचे परीक्षण केले असता असे आढळून येते की, या व्याख्यांमध्ये राज्याच्या चारही आवश्यक घटकांचा समावेश नाही. राज्याच्या सर्वश्रेष्ठत्वाची चर्चा ऑरिस्टॉटलने केली असली तरी त्याने राज्य व समाज एकच मानले आहेत. आधुनिक काळात राज्याच्या सार्वभौमत्वाच्या संकल्पनेमुळे राज्य व समाज वेगवेगळे आहेत आणि राज्याच्या अधिकारावर कोणतीही मर्यादा नाही असा दृष्टिकोन निर्माण झाला आहे. त्यामुळे प्राचीन व आधुनिक व्याख्यांचे वेगळेपण स्पष्टपणे जाणवते.

विलोबी यांच्या मते, राज्यसंस्था म्हणजे मनुष्यांचा असा समाज की, ज्यात एक कायम सत्ता असते. जी स्वतः नियंत्रणापासून मुक्त राहून आपल्या अंतर्गत व्यक्ती व व्यक्तिसमूहाच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवते.

राज्यसंस्थेच्या व्याख्याविषयी गार्नर म्हणतात की, राज्यशास्त्र व सार्वजनिक कायदा यांच्यातील एक संकल्पना या दृष्टीने राज्यसंस्था म्हणजे कमी-अधिक संख्येने एखाद्या विशिष्ट भूप्रदेशावर कायमस्वरूपी वास्तव्य करणारा, कोणत्याही बाह्य नियंत्रणापासून पूर्णतः जवळजवळ स्वतंत्र असणारा, बहुसंख्य लोक सरकारच्या आज्ञांचे, सवर्योंचे पालन करतात असा समाज होय.

ब्लंटश्लीने एका वाक्यात राज्यसंस्था स्पष्ट केली. ती अशी :

“राज्यसंस्था म्हणजे विशिष्ट भूभागावर राजकीयदृष्ट्या सुसंघटित झालेला लोकांचा समुदाय.”

वरील व्याख्यांचा परामर्श घेतल्यास ‘राज्य’ या संकल्पनेचा अर्थ लक्षात येतो. राज्य ही अमूर्त कल्पना असून तिचे स्वरूप लोक, भूभाग, शासन व सार्वभौमत्व या घटकांद्वारे जाणवते.

आधुनिक काळातील लेखकांनी गेटेल व गार्नर यांची राज्यासाठी आवश्यक असणारी चार तत्त्वे आजही मान्य केलेली आहेत. प्रजेशिवाय राज्याची कल्पनाच करणे अशक्य आहे. प्रजेच्या निवासासाठी निश्चित योग्य असा भूप्रदेश आवश्यक आहे. प्रजेची सामूहिक इच्छा कार्यान्वित करण्यासाठी सरकार किंवा प्रशासनाची गरज आहे. तसेच राज्याला प्रजेकडून त्यांच्या कर्तव्याचे पालन करून घेण्यासाठी सार्वभौमत्व प्राप्त असणे गरजेचे ठरते. अशी सत्ता अंतर्गत आणि बाह्यतः पूर्णपणे स्वतंत्र असली पाहिजे.

राज्याची प्रजा, भूप्रदेश यांच्या निश्चितीबाबत विविध विचारवंत, शास्त्रज्ञांनी भिन्न मते मांडली आहेत. मात्र प्रजा व प्रदेश हे घटक राज्यनिर्मितीसाठी आवश्यक आहेत, यावर एकमत आहे.

काही तत्त्ववेत्त्यांनी उत्पत्तीच्या आधारावर 'राज्य' संकल्पनेची व्याख्या केली आहे. शक्तीच्या आधारावर काही व्याख्या केल्या आहेत. जर ही व्याख्या मान्य केली तर दैवी सिद्धान्तानुसार राज्य ही ईश्वरनिर्मित संस्था आहे, मातृ-पितृ सिद्धान्तानुसार राज्य कुटुंबाचे विशाल स्वरूप आहे आणि सामाजिक करार सिद्धान्तानुसार राज्य सामाजिक कराराचा परिणाम आहे, अशीही विधाने मान्य करावी लागतील. मात्र विकासवादी सिद्धान्ताने 'मानवाने समाज करून राहण्याच्या प्रवृत्तीचा विकास म्हणजे राज्यसंस्था होय,' असे स्पष्ट केले. अशा सिद्धान्ताने राज्य उत्पत्तीसंबंधी विचार केला. स्वरूपाचा विचार केला नाही म्हणूनच उत्पत्तीच्या आधारावर राज्याची खरी परिभाषा निर्धारित करता येत नाही.

कायद्याच्या व्यवस्थेनुसार राज्य ही प्रभुत्वसंपन्न संस्था आहे; परंतु काही व्याख्यांमध्ये कायद्यावरच भर दिला आहे. राज्याची शक्ती परिस्थिती, प्रजा याकडे दुर्लक्ष झाले आहे; परंतु राज्यसंस्था अस्तित्वात येण्यासासाठी चार घटक : लोकसंख्या, भूप्रदेश, शासन व सार्वभौमत्व आवश्यक आहेत. यांपैकी कोणताही एक घटक नसेल तर राज्याची निर्मिती होत नाही. राज्य अस्तित्वात येऊ शकत नाही.

वरील व्याख्येशिवाय काही प्रमुख आधुनिक लेखकांच्या राज्याच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत :

- ◆ "राज्य म्हणजे निरनिराळ्या व्यक्ती मिळून झालेला सर्वसाधारणपणे एका विशिष्ट भूप्रदेशात राहणारा आणि ज्यामध्ये बहुमत किंवा निश्चित ठरविता येईल अशा वर्गाचे मत, केवळ त्याच्या शक्तीच्या जोरावर, त्यांना विरोध करणाऱ्यांच्या मतापेक्षा प्रभावी करता येऊन टिकविता येते असा समाज होय." - प्रा. हॉलंड
- ◆ "राज्य म्हणजे निश्चित अशा भूप्रदेशात कायद्याद्वारा सत्ता चालविण्यासाठी संघटित झालेला समाज होय." - प्रो. वुड्रो विल्सन
- ◆ "राज्य म्हणजे विशिष्ट भूप्रदेशातील सरकार आणि प्रजा अशा तळ्हेने विभागलेला आणि स्वतःला सर्वश्रेष्ठ समजून त्या प्रदेशातील सर्व संस्थांवर सत्ता गाजवू पाहणारा समाज होय." - प्रा. लास्की
- ◆ "आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या दृष्टीने राज्य म्हणजे निश्चित अशा भूप्रदेशावर कायमची वस्ती करणारा, समान कायदे, सवयी आणि रुढी यांनी एका राजकीय संघटनेत बांधलेला, स्वतःला सरहदीच्या आत असलेल्या सर्व व्यक्ती आणि वस्तू यांच्यावर सुसंघटित अशा सरकारमार्फत स्वतंत्र सार्वभौम सत्ता आणि नियंत्रण गाजविणारा आणि ज्याच्याजवळ जगातील इतर समाजाशी युद्ध, शांतता व इतर सर्व प्रकारचे संबंध प्रस्थापित करण्याचे सामर्थ्य असू शकते असा समाज होय." - प्रा. फिलीमोट

- ◆ “राज्य ही एक राज्यशास्त्रीय संकल्पना व नैतिक सत्य असून त्याचे अस्तित्व जेथे काही लोक निश्चित भूप्रदेशात राहतात, एकाच शासनसंस्थेखाली संघटित झालेले असतात की जे शासनांतर्गत व्यवहारात सार्वभौम सत्तेच्या अभिव्यक्तीचे साधन असून परराष्ट्रीय व्यवहारात इतर कोणत्याही शासनाच्या नियंत्रणापासून मुक्त असते.” – गिलखिस्ट
- ◆ “राज्य म्हणजे विशिष्ट भूप्रदेशात कायम वस्ती करून कमी-अधिक संख्येने राहणारा, बाह्य नियंत्रणापासून संपूर्ण किंवा जवळजवळ मुक्त असणारा आणि ज्याच्या संघटित अशा सरकारच्या आज्ञा बहुसंख्य असे रहिवासी सहजगत्या पाळतात असा समाज होय.” – प्रा. गार्नर
- ◆ “राज्य म्हणजे दंडसत्ताधारी सरकारने प्रसिद्ध केलेल्या कायद्याप्रमाणे विशिष्ट भू-विभागात राहणाऱ्या समाजात समाजव्यवस्थेसाठी आवश्यक असणारी सार्वजनिक बाह्य परिस्थिती कायम ठेवणारी संघटना होय.” – प्रा. मॅकआयव्हर
- ◆ “राज्य म्हणजे निश्चित अशा भूप्रदेशात राहणारा आणि बाह्य नियंत्रणापासून संपूर्णपणे स्वतंत्र अगर जवळजवळ स्वतंत्र असलेला व त्या प्रदेशात राहणाऱ्या सर्व व्यक्तींकडून सहजगत्या आज्ञापालन करून घेण्याची सत्ता असलेल्या सरकारच्या अमलाखाली असलेला, राजकीयदृष्ट्या सुसंघटित असा लोकसमूह होय.” – A Dictionary of American Politics

वरील सर्व व्याख्या निरनिराकृत्या मतप्रणालीतून निर्माण झालेल्या आहेत. प्रा. हॉलंड, प्रे. विल्सन, प्रा. लास्की यांच्या व्याख्या सोप्या व सुटसुटीत आहेत; परंतु त्यात सार्वभौमत्वाचा प्रत्यक्ष व स्पष्ट उल्लेख नाही. त्यामुळे आजच्या परिस्थितीत त्या सर्वस्वी योग्य आहेत असे नाही; परंतु फिलीमोट, गिलखिस्ट, गार्नर यांच्या व्याख्यांमध्ये मात्र राज्याच्या सर्व घटकांचा स्पष्ट उल्लेख आहे.

राज्याचे घटक (Organs of State)

राज्याच्या घटकांचा विचार पुढील संदर्भात करावा लागतो :

1. **लोकसंख्या** : कोणतीही संस्था निर्माण होण्यासाठी लोकसंख्येची आवश्यकता आहे. लोकसंख्या ही आवश्यक बाब असली तरी ती किती असावी याबद्दल राजकीय विचारवंतांत मतभेद आहेत. प्लेटोसारख्या तत्त्ववेत्याने 5,040 ही आदर्श लोकसंख्या आहे असे सांगितले. रुसो याने दहा हजार लोकसंख्या आदर्श होऊ शकेल असे मत मांडले आहे. ऑरिस्टॉटलने दहा लोक म्हणजे फारच कमी आणि एक लाख लोक फारच जास्त होतात; म्हणून ही दोन्ही टाळली पाहिजेत असे सुचविले आणि योग्य लोकसंख्येबाबत असे मत प्रदर्शित केले की, “लोकसंख्या स्वयंपूर्ण होण्याइतकी मोठी व सुव्यवस्थित राज्यकारभार होण्याइतकी लहान असावी.”

आधुनिक काळात राज्याच्या लोकसंख्येत इतकी विलक्षण तफावत आढळते की त्याबद्दल संख्यानिर्दर्शक मत मांडणे योग्य ठरत नाही. याचे कारण एकीकडे चीन, भारत यांच्यासारखी शंभर कोटींच्या वर लोकसंख्या असलेली राज्ये आहेत तर दुसऱ्या बाजूला व्हॅटिकन मोनॅको, सॅन मॅरिनो यांसारखी अगदी कमी लोकसंख्येची राज्ये आहेत. परंतु राज्याचा क्षेत्रविस्तार, उपलब्ध साधनसामग्री व पोषण यांच्या प्रमाणात लोकसंख्या असावी असे म्हणता येईल. तसेच तरुण व्याचे जास्त प्रमाण असलेली, आरोग्यसंपन्न, चारित्र्यवान व समाजनिष्ठा धारण करणारी लोकसंख्या कोणत्याही राष्ट्राचे बलस्थान ठरते. म्हणूनच लोकसंख्येचा विचार गुणात्मक दृष्टीने करणे उचित ठरते.

2. भूप्रदेश : राज्याचा दुसरा आवश्यक घटक म्हणजे निश्चित असा भूप्रदेश होय. राज्यनिर्मितीसाठी जशी लोकसंख्या आवश्यक असते तसेच भूप्रदेश अनिवार्य आहे. भूप्रदेशाशिवाय राज्य ही कल्पना मान्य होण्यासारखी नाही. याचे कारण ज्यावर आपली निर्विवाद अधिसत्ता आहे, असा निश्चित भूप्रदेश असल्याखेरीज ‘राज्य’ अस्तित्वात येऊच शकत नाही. भटक्या जनजातीची राजकीय यंत्रणा असली तरी राज्यसंस्था नसते; कारण त्यांची स्थिर व निश्चित अशी जमीन नसते.

राज्यासाठी निश्चित असा भूप्रदेश आवश्यक असला तरी त्याचे क्षेत्रफळ किती असावे याबाबत नियम नाही. उदाहरणार्थ, आठ चौरस मैल क्षेत्र असलेल्या मोनॅको आणि 38 चौरस मिल क्षेत्र असलेला सॅन मॅरिनो आणि लक्षावधी चौरस मैल क्षेत्र असलेले चीन व रशिया यांसारखे देश या सर्वांनाच ‘राज्य’ असे संबोधण्यात येते. पूर्वीच्या काळी लहान भूप्रदेश असावा असे मत मांडले असले तरी अलीकडे मात्र संरक्षण, आर्थिक विकास, व्यापारवृद्धी होण्याच्या दृष्टीने मोठ्या क्षेत्रफळाची राज्ये निर्माण करण्याकडे कल दिसतो. फ्रेंच तत्त्वज्ञ रूसो यांनी याबाबत एक सूत्र दिलेले आहे, ते असे : “राज्याचा विस्तार राज्यकारभार व्यवस्थितपणे करता येणार नाही इतका मोठा नसावा आणि स्वयंपूर्ण होणार नाही इतका लहान नसावा.”

3. सरकार किंवा शासनयंत्रणा : सार्वभौम किंवा संघटित लोकसमुदायाला म्हणजेच राज्यसंस्थेला आपली उद्दिष्टे स्पष्टपणे व्यक्त करण्यासाठी, ती प्रत्यक्ष कार्यवाहीत आणण्यासाठी आणि ती व्यवस्थितपणे आणि कोणत्याही प्रकारचा अन्याय होणार नाही अशा तज्ज्ञाने कार्यवाहीत आणली जातात किंवा नाही हे पाहण्यासाठी एखादी संस्था अथवा संघटना निर्माण करावी लागते. अशा व्यवस्थेला किंवा संघटनेला ‘सरकार किंवा शासनयंत्रणा’ असे म्हणतात. सरकार किंवा शासनयंत्रणा या संघटनेचे स्वरूप देश-काल-परिस्थितीप्रमाणे बदलत असले तरी तिच्या कार्यात बदल होत नाही. म्हणजेच विशिष्ट प्रकारचेच सरकार असले पाहिजे असे नाही. फक्त एवढेच की, कायद्याची निर्मिती, अंमलबजावणी आणि निश्चिती ही तीन कार्ये नियमितपणे पार पाडणारी यंत्रणा असावयास हवी.

4. सार्वभौमत्व : सार्वभौमत्व हा राज्याचा सर्वांत महत्वाचा घटक होय. लोकसंख्या, भूप्रदेश आणि शासनयंत्रणा हे तिन्ही घटक अस्तित्वात असले तरी सार्वभौम सत्ता प्राप्त झाल्याशिवाय राज्य अस्तित्वात येत नाही. सार्वभौमत्व याचा अर्थ त्या प्रदेशातील लोकांना

अंतर्गत बाबतीत संपूर्ण स्वातंत्र्य असणे आणि त्यांच्यावर कोणत्याही बाबतीत बाह्य नियंत्रण नसणे असा आहे. सार्वभौमत्वाशिवाय समूह किंवा संघटन केवळ सामाजिक संघटन/समूह मानले जाते; त्यामुळे राज्यसंस्था अस्तित्वात येण्याकरिता 'सार्वभौमत्व' हा घटक अतिशय महत्त्वाचा मानला जातो. राज्यसंस्था हीच फक्त सार्वभौम संस्था असू शकते. राज्याचे स्वतंत्र अस्तित्व नष्ट झाले तरच सार्वभौमत्व नष्ट होते.

सार्वभौम सत्ता तत्त्वतः: निरंकुश असली तरी अंतर्गत संदर्भात सामाजिक नीतिमत्ता, रुढी, परंपरा, नागरिकांचे मूलभूत अधिकार, संघटित सामाजिक-आर्थिक गटाचे दबाव या कारणांनी राज्याच्या सार्वभौमत्वावर काही मर्यादा अपरिहार्यता पडतात. त्याचप्रमाणे बाह्य सार्वभौमत्वाही आज पूर्वीइतके अमर्याद राहिले नाही. विज्ञान-तंत्रज्ञानामुळे आज जगातले देश परस्परांच्या खूप जवळ आले असून पूर्वी कधी नव्हते इतके परस्परावलंबित्व प्राप्त झाले आहे. आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता राखण्यासाठी बाह्य सार्वभौमत्वावरील मर्यादा स्वीकाराव्या लागतात. तसेच आंतरराष्ट्रीय कायदे, परराष्ट्राशी केलेले तह व करार याच्याही बाह्य सार्वभौमत्वावर मर्यादा येतात.

अशा प्रकारे राज्यसंस्थेच्या लोकसंख्या, भूप्रदेश, शासनयंत्रणां आणि सार्वभौमत्व या चार अत्यावश्यक घटकांसंबंधी राज्यशास्त्रज्ञांमध्ये एकवाक्यता झाली आहे. परंतु आणखी काही राज्याचे घटक आहेत आणि त्यात सार्वत्रिक मान्यता प्राप्त झाली आहे. त्याचेही स्वरूप सार्वभौमत्वासारखे अमूर्त आहे. असे असले तरी राज्यसंस्थेतील त्याचे अस्तित्व वादातीत आहे.

राष्ट्रवाद : राष्ट्रवाद हा आधुनिक राज्यसंस्थेचा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. 'राज्य' ही संकल्पना आज 'राष्ट्र' या संकल्पनेशी इतकी निगडित झाली आहे की 'राष्ट्र-राज्य' असा संयुक्त शब्दप्रयोग आज केला जातो. प्राचीन ग्रीकांच्या काळात राष्ट्र-राज्ये नव्हती. रोमन साम्राज्याच्या अंतानंतर राष्ट्र-राज्याचा विकास झाला. पहिल्या महायुद्धानंतर स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वानुसार प्रत्येक राष्ट्राचे एक राज्य निर्माण झाले. समान इतिहास, भाषा, वंश, संस्कृती इत्यादींमुळे एकीची भावना निर्माण झालेला समाज जेव्हा विशिष्ट भूभागावर स्थिरावतो आणि आपली राज्यव्यवस्था निर्माण करतो तेव्हा राष्ट्र-राज्य अस्तित्वात येते.

नागरिकांचा संपूर्ण सक्रिय सहभाग : आधुनिक राज्यसंस्थेचा हा दुसरा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. पूर्वीच्या काळी काही मूठभर लोकच राज्यकारभार करत असत. परंतु आज प्रत्येक व्यक्ती प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या राज्यसत्त्वे प्रभावित झालेली आहे. राज्यसंस्थेचे कार्यक्षेत्र जसजसे वाढत गेले तसेतसे प्रत्येक नागरिकांना प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहभाग राज्यकारभारात होत गेला. लोकशाहीमध्ये तर सरकारची निवडच जनता करते आणि जनतेचा सरकारला पाठिंबा असतो. थोडक्यात, सार्वजनिक अधिसत्तेच्या कारभारात लोकांचा सहभाग असतो.

3.2 लोकशाही : अर्थ, प्रकार व वैशिष्ट्ये

DEMOCRACY : MEANING, TYPES AND FEATURES

प्रास्तविक

आधुनिक काळात लोकशाहीला अत्यंत महत्त्व आहे; कारण आज जगातील सर्वच प्रगत देशांमध्ये लोकशाही शासनाचा अवलंब केलेला आहे. प्राचीन ग्रीक नगरराज्यात लोकशाही शासन अस्तित्वात होते. लोकशाही म्हणजे बहुमताच्या निर्णयाची अवलंब करणारी शासनपद्धती. असे मानले जाते तर काहींच्या मते, आर्थिक प्राप्तीसाठी लोकांना समान संधी देणारी शासनपद्धती म्हणजे लोकशाही होय. ‘लोकशाही’ शब्दाचा वापर साम्यवादी देशांमध्ये केला जातो. भांडवलदार व कारखानदारांचे उच्चाटन झाल्यामुळे मजुरांच्या कल्याणासाठी होणारे शासन हे लोकशाही शासन होय असे साम्यवादी म्हणतात तर आयुब खानने पाकिस्तानातील आपल्या राजवटीला ‘नियंत्रित लोकशाही’ (Controlled Democracy) असेच म्हटले होते. इंडोनेशियाचे प्रेसिडेंट सुकार्नो इंडोनेशियातील शासनाला ‘मार्गदर्शक लोकशाही’ असेच म्हणत. कम्युनिस्ट चीनमध्ये माओ-त्से-तुंग, लिनीपिओ आणि इतर कम्युनिस्ट नेते तिथल्या राजवटीला ‘नवीन लोकशाही’ (New Democracy) असे म्हणतात. वास्तविक पाहता, साम्यवादी विचारसरणीमध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्याला वाव नाही; म्हणून खन्या अर्थाने साम्यवादी शासन हे लोकशाही शासन नाही.

अशा रीतीने ‘लोकशाही’ या शब्दाविषयी व शासनाविषयी अनेक मते आणि मतांतरे आपणाला आढळतात.

लोकशाहीचा अर्थ (Meaning of Democracy)

प्राचीन ग्रीक व रोमन नगरराज्यात लोकशाहीचा जन्म झाला असे निश्चितपणे सांगता येते; परंतु या लोकशाहीमध्ये ख्रियांना व गुलामांना शासनकारभारात भाग घेण्याचा अधिकार नव्हता.

युरोपियन राज्यामध्ये राजेशाही होती. तेथे प्रजेचा अनन्वित छळ झाला. त्यामुळे राजेशाहीला लोक कंटाळले व गुलामगिरीपेक्षा मरण बरे, याच भूमिकेतून लोकांनी राजसत्तेला प्रतिकार केला. प्रत्येक व्यक्तीला शासनामध्ये भाग घेण्याचा नैसर्गिक अधिकार आहे. या विचारसरणीला सतराव्या शतकात जोर चढू लागला. लॉक, रूसो आणि व्हॉल्टेअर या विचारवंतांच्या लिखाणाचाही परिणाम लोकांच्या मनावर झाला. तसेच बहुमताचा निर्णय राजाने मान्य करावा असा संकेत रुढ झाला. शासनकार्याचे मूल्यमापन जनतेनेच केले पाहिजे व जनतेच्या पाठिंब्यावरच शासनसंस्था अवलंबून असते अशी विचारप्रणाली रुढ झाली. त्यामुळे राजसत्ता डळमळीत होऊन लोकशाही विचारप्रणाली विकसित झाली.

इंग्लंडमधील स्टुअर्ट घराण्यातील राजे स्वतःला ईश्वराचे प्रतिनिधी समजत होते. त्यांच्याविरुद्ध जनतेने बंड पुकारले. परिणामतः राजसत्तेचा ज्हास झाला. लोकांनी राजाकडून 'बिल ऑफ राइट्स'ची सनद 1689 साली मान्य करून घेतली व काळाच्या ओघात इंग्लंडमध्ये लोकशाही विकसित झाली. इंग्लंडमधील लोकशाहीच्या चांगल्या परिणामाचे फळ पाहून फ्रान्समधील राजसत्ता तेथील जनतेने नष्ट केली. फ्रान्स आणि अमेरिकन राज्यक्रांतीनंतर मानवी हक्कांची सनद घोषित करण्यात आली.

एकोणिसाव्या शतकात इंग्लंडमध्ये उपयुक्ततावाद उदयास आला. अधिकाधिक सुख संपादण्याचे कार्य शासनाने करावे असा लोकशाही संकेत या उपयुक्ततावादाने मांडला आहे. व्यक्तीला आपल्या व्यक्तित्वाच्या विकासाची संधी द्यावी असे आग्रही प्रतिपादन उपयुक्ततावाद्यांनी केले. तसेच लोकशाहीला आदर्शवादाचेही अधिष्ठान लाभले. व्यक्तीला साधन नव्हे तर साध्य मानावे आणि लोकशाहीमध्येच व्यक्तीचा नैतिक, बौद्धिक व आत्मिक विकास होतो असे विधान सर्वमान्य झाले आहे.

लोकशाहीचा विकास प्रामुख्याने विसाव्या शतकात झाला आहे. 'To make the world safe for Democracy' या शब्दामध्ये पहिल्या महायुद्धात भाग घेण्याचा उद्देश अध्यक्ष विल्सन यांनी स्पष्ट केला. लोकशाहीच्या रक्षणार्थ पहिले महायुद्ध झाले; पण लोकशाहीचा सार्वत्रिक प्रसार होण्याएवजी युरोपियन राष्ट्रांमध्ये हुकूमशाहीच प्रस्थापित झाली. उदा., 1917 साली रशियात साम्यवादी राजवट, 1922 साली इटलीमध्ये मुसोलिनीची राजवट (फॅसिझम), 1933 साली जर्मनीमध्ये हिटलरशाही (नाझीझम), हंगेरी, बल्गेरिया, युगोस्लाव्हिया, पोलंड या देशांतही हुकूमशाही अस्तित्वात आली.

दुसरे महायुद्ध हुकूमशाही नष्ट करण्यासाठीच झाले. आशिया व आफ्रिका खंडातील नवोदित राष्ट्रांमध्ये लोकशाहीचा उगम झाला; पण भारत सोडल्यास इतर देशांमध्ये लोकशाहीच्या नावाखाली हुकूमशाहीच अस्तित्वात आली. आजचे जग लोकशाही व साम्यवादी अशा दोन गटामध्ये विभागले आहे. स्वतःच्या वर्चस्वासाठी त्या गटात सर्वच प्रकारची स्पर्धा सुरु आहे; त्यामुळे लोकशाहीकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन भिन्न स्वरूपाचा आहे. समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करणारा तो शासनव्यवस्थेचा एक प्रकार आहे.

काही विचारवंत लोकशाहीला एक शासनपद्धती म्हणतात तर काहींच्या मते, ती एक जीवनप्रणाली आहे. जनतेच्या संमतीनुसार चालणारे शासन म्हणजे 'लोकशाही शासन' असे काही जण लोकशाहीला संबोधतात; पण विसाव्या शतकामध्ये लोकशाहीला जीवनमार्ग व जीवनाचे तत्त्वज्ञान म्हणूनच काहींनी संबोधले आहे. कारण लोकशाहीमध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय ही प्रमुख तत्त्वे सांगितलेली आहेत. समतेमुळे मानवनिर्मित विषमता नष्ट होते. स्वातंत्र्यामुळे मनुष्याच्या सर्वांगीण विकासाची समान संधी प्राप्त होते. बंधुत्व म्हणजे सर्व जण राज्याचे समान घटक आहेत अशी वागणूक प्राप्त होते. न्यायामुळे कायद्यासमोर व्यक्ती-व्यक्तींमध्ये कोणताही भेदभाव मानण्यात येत नाही. लोकशाहीमध्ये व्यक्तीला आपल्या अधिकार व कर्तव्यांची जाणीव होऊन ते जबाबदारीने कार्य करतात. घटनात्मक व शांततापूर्ण मार्गानेच साधनशुचितेला प्राधान्य देऊन लोकांचा विकास लोकशाहीत होतो; म्हणून तिला 'एक जीवनप्रणाली' असे मानण्यात येते.

एकोणिसाव्या शतकातील व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद, उपयुक्ततावाद, उदारमतवाद यांनी व्यक्तित्वाची मूल्ये प्रस्थापित केली. व्यक्ती राज्यासाठी नसून राज्य व्यक्तीसाठी आहे, असे महत्त्वपूर्ण तत्त्व त्यांनी मांडले. मानवाचे प्रश्न संघर्षाच्या मार्गाने न सोडविता ते बुद्धीद्वारे सोडवावेत असे विचार विचारवंतांनी मांडले. त्या सर्वांचा लोकशाहीच्या विकासासाठी फार उपयोग झाला.

लोकशाहीची व्याख्या (Definition of Democracy)

- ◆ “लोकांनी, लोकांचे व लोकांसाठी चालविलेले शासन म्हणजे लोकशाही होय.”
– अब्राहम लिंकन

“Democracy is the government of the people, for the people, by the people.”

या व्याख्येमध्ये शासनाची अंतिम सत्ता लोकांकडे आहे, असे महत्त्वपूर्ण तत्त्व त्याने सांगितले आहे. तसेच जनकल्याण हे लोकशाहीचे अधिष्ठान आहे असे स्पष्ट केले आहे.

- ◆ “लोकशाही ही अशी शासनपद्धती आहे की जिच्यामध्ये संपूर्ण वा बहुतांश लोक शासनसत्ता स्वतःच निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीमार्फत उपभोगतात.”
– जॉन स्टुअर्ट मिल

“The Democracy is the form of government in which the whole people or majority of the exercise the governing power through deputies personally elected by them.”
– J. S. Mill

- ◆ “ज्या शासनामध्ये प्रत्येक नागरिकाला आपले मत व्यक्त करण्याचा व त्यानुसार अनुयायी प्राप्त करून बहुमताच्या जोरावर इतरांवर वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा अधिकार प्राप्त होणे म्हणजे लोकशाही होय.”
– सर स्ट्रॉफोर्ड क्रिप्स

- ◆ “एखाद्या राज्याची शासनसत्ता संपूर्ण लोकसमुदायाच्या हाती असणे म्हणजे लोकशाही होय.”
– लॉर्ड ब्राईस

- ◆ “लोकशाही म्हणजे अशा विचारांची मूस आणि आचारांची रीती आहे, जी सर्वसामान्यांच्या दुःखाला सामान्य इच्छेच्या मार्गदर्शनाने दूर करण्याचा प्रयत्न करते.”
– चार्ल्स मेरियम

- ◆ “लोकशाहीत लहानात लहान व मोठ्यात मोठ्या व्यक्तीला पुढे येण्याची समान संधी प्राप्त होते.”
– महात्मा गांधी

- ◆ “संपूर्ण राष्ट्राच्या मानाने फार मोठ्या अंशाकडून कारभार चालणारा शासनप्रकार म्हणजे लोकशाही होय.”
– प्रा. डायरसी

“Democracy is that form of government which governing body is comparatively a large fraction of the entire nation.”
– Prof. Diecy

- ◆ “ज्या शासनपद्धतीमध्ये सार्वभौम सत्ता जनतेच्या हाती असते व जनतेचे संपूर्ण नियंत्रण शासनकारभारावर असते ती लोकशाही होय.” - हर्नशाम
- ◆ “आपल्या स्वतःच्या ठायी वा अन्य कोणाच्या ठायी प्रकट होणाऱ्या मानवतेला उपकरण न मानता उपास्य मानून वागणे म्हणजे लोकशाही होय.” - एस. कान्ट
- ◆ “लोकशाही हा बहुमतावर शासनकारभार चालणारा प्रकार नसून शासनकारभार कोण करतो व त्याने कशा प्रकारे शासनकारभार करावा हे ठरविणारा मार्ग आहे.” - मँकआयव्हर

“Democracy is not a way of governing whether by majority or otherwise, but primarily a way of determining who shall govern and broadly to what ends.”

- Prof. McIver

लोकशाहीचे प्रकार (Types of Democracy)

लोकशाहीचे मुख्यत्वेकरून दोन प्रकार पडतात :

1. प्रत्यक्ष लोकशाही (Direct Democracy) :

प्रत्यक्ष लोकशाहीचा इतिहास फार जुना आहे. ज्या शासनपद्धतीमध्ये राज्यातील सर्व नागरिक राज्यकारभारामध्ये प्रत्यक्षपणे भाग घेतात, त्याकरिता एका विशिष्ट दिवशी व विशिष्ट ठिकाणी एकत्रित जमतात, विचारविनिमय करतात आणि शासनकारभाराचे धोरण ठरवितात; तिला प्रत्यक्ष लोकशाही असे म्हणतात. प्रत्यक्ष लोकशाहीत राज्याची इच्छा जनतेकडून प्रत्यक्षपणे व त्वरित व्यक्त होत असते. उदा., प्राचीन ग्रीक आणि रोमन राज्ये प्रत्यक्ष लोकशाही पद्धतीची होती. भारतातही वज्जिसंघामध्ये प्रत्यक्ष लोकशाही होती.

नगरराज्याचा अतिशय मर्यादित भूप्रदेश, मर्यादित नागरिकत्व व सुटसुटीत जीवन या ही प्रचंड लोकसंख्येची आणि विस्तृत भूप्रदेश असणारी अशी देशव्यापी राष्ट्रे आहेत. तसेच तेथील राजकीय जीवन गुंतागुंतीचे असल्यामुळे वर्तमानकाळात प्रत्यक्ष लोकशाहीचा अवलंब करणे शक्य नाही. तरीही पुढील मार्गानी आज स्वित्झर्लंडमध्ये प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात आहे.

1. लोकनिर्णय (Referendum) : यालाच ‘सार्वमत’ (Plebiscite) असेही म्हणतात. लोकनिर्णय म्हणजे ‘एखाद्या प्रश्नावर जनतेचे जनमत अजमावणे होय.’ सामान्यतः कायदे हे होईलच असे निश्चित सांगता येत नाही. म्हणून कायदेमंडळाच्या निर्णयाला निवडणुकीसारख्या मतदानाने लोकांची संमती प्राप्त करणे यालाच सार्वमत वा लोकनिर्णय असे म्हणतात.

सार्वमत मुख्यतः दोन प्रकारचे असते :

(अ) **ऐच्छिक सार्वमत** : एखाद्या विधेयकावर सार्वमत घेण्यात यावे अशी मागणी जर जनतेने केली तर ते विधेयक सार्वमतासाठी पाठविण्यात येते. अशा वेळी विधेयकावरील जनतेचा निर्णय अंतिम समजण्यात येतो. सार्वमताची मागणी करण्यासाठी कमीतकमी किती लोकांचा पाठिंबा असावा हे ठरविण्यात येते. उदा., स्वित्झर्लंडमध्ये सार्वमताची मागणी करणाऱ्या प्रस्तावावर कमीतकमी तीस हजार व्यक्तींच्या सहव्या असणे आवश्यक आहे.

(ब) **अनिवार्य सार्वमत** : अनिवार्य सार्वमत म्हणजे विधिमंडळाने मंजूर केलेले विधेयक सार्वमतासाठी पाठविणे आवश्यक असते. यासाठी जनतेकडून मागणी होण्याची वाट पाहायची आवश्यकता नसते; म्हणून याला 'अनिवार्य सार्वमत' असे म्हणतात. अनिवार्य सार्वमत साधारणतः महत्वाच्या प्रश्नासाठी असते.

एकंदरीत, शासनाला कायदा बनविण्यासाठी घेण्यात येणारी लोकांची संमती म्हणजे सार्वमत होय. जनतेला नको असलेली विधेयके रोखण्यासाठी सार्वमत ही जनतेच्या हाती ढाल असते.

2. **जनोपक्रम** : लोकांनी कायदा करण्यासाठी घेतलेल्या पुढाकाराला 'जनोपक्रम' म्हणतात. आपल्याला कोणत्या प्रकारच्या आणि कोणत्या स्वरूपाचा कायदा पाहिजे, याबाबत जनतेने कायदेमंडळाला विनंती करणे म्हणजे जनोपक्रम होय. अशी विनंती कायदेमंडळाने मान्य केली तर त्याला कायद्याचे स्वरूप प्राप्त होते. बहुसंख्य लोकांनी पुढाकार घेऊन अशी विनंती कैल्यास विधिमंडळ त्याविरुद्ध वागू शकत नाही. जनतेला हवी असलेली विधेयके कायदेमंडळाकडून मंजूर करवून घेण्याची जनोपक्रम ही तलवार आहे. सामान्यतः सार्वमताद्वारे नको असलेली विधेयके रोखणे आणि जनोपक्रमाद्वारे हवी असलेली विधेयके मंजूर करून घेणे अशी दोन प्रभावी साधने जनतेच्या हाती आहेत.

जनोपक्रमाचे पुढील दोन प्रकार आहेत :

(अ) **रचित जनोपक्रम** : रचित जनोपक्रमाद्वारे जनतेला ज्या विषयावर कायद्याची आवश्यकता आहे त्या विधेयकाचे प्रारूप तयार करून जनता विधिमंडळाकडे पाठविते. जनतेने पाठविलेले विधेयक जर विधिमंडळाला मान्य नसेल तर जनमत घेण्यात येते. जनतेने मान्यता दिल्यास विधेयक मंजूर करण्यात येते. अशा प्रकारे रचित जनोपक्रमात लोकांना पाहिजे असलेला कायदा निःसंदिग्ध आणि तपशीलवाररीत्या स्पष्ट शब्दात मांडून विधिमंडळाकडे पाठविण्यात येतो.

(ब) **अरचित जनोपक्रम** : अरचित जनोपक्रमात जनतेला हवा असलेला कायदा मोघम शब्दात विधिमंडळाकडे पाठविण्यात येतो. त्यात विषय नमूद केलेला असतो. त्याचे विधेयकाच्या स्वरूपात प्रारूप तयार करण्याची जबाबदारी विधिमंडळावर असते. अशा रीतीने अरचित जनोपक्रमात जनता केवळ संबंधित विषयासंबंधी मार्गदर्शक तत्वे आणि सिद्धान्त नमूद करीत असते; म्हणूनच याला 'अरचित जनोपक्रम' असे म्हणतात.

3. **प्रत्यावहन (Recall)** : जनतेने निवडून दिलेला प्रतिनिधी हा तत्वतः जनतेला जबाबदार असतो; पण साधारणतः प्रतिनिधी निवडून गेल्यानंतर त्याच्यावर जनतेचे नियंत्रण राहत नाही. आपण निवडून दिलेला प्रतिनिधी अकार्यक्षम व बेजबाबदार आहे असे मतदारांना

वाटले किंवा प्रतिनिधीने आपली कामे योग्य पद्धतीने केली नसरील तर मतदारांच्या ठरविण्यात आलेल्या निश्चित संख्येने जर शासनाकडे अशा प्रतिनिधीला परत बोलावण्याची मागणी केली तर त्याला 'प्रत्यावहन' असे म्हणतात. जनतेची ही विनंती जर शासनाने मान्य केली तर त्या प्रतिनिधीचे प्रतिनिधित्व रद्द होते. प्रत्यावहनामध्ये ज्याप्रमाणे प्रतिनिधीला परत बोलावण्याचा अधिकार आहे त्याप्रमाणेच जनतेने मागणी केल्यास पुन्हा निवडणुका घेण्यात येतात. अशा प्रकारे जनतेचे शासनावर प्रत्यक्ष नियंत्रण प्रस्थापित होते.

4. प्रारंभिक सभा (Landsgemeinde) : लोकतंत्राचे हे प्राचीन, सरळ व शुद्ध स्वरूप आहे. ही सर्व लोकांची सभा असते. तिला सार्वभौम अधिकार असतात. राज्यकारभारासंबंधी निर्णय घेण्यासाठी, कायदे तयार करण्यासाठी आणि प्रशासकीय अधिकाऱ्याची निवड करण्यासाठी सर्व नागरिक एकत्रित येऊन बहुमताने निर्णय घेतात.

स्विसच्या ग्लेरस, अपेनजेल, इनरोड्स, आऊटर रोड्स वर्गेरे कॅन्टॉन्समध्ये ही प्रथा आजही अस्तित्वात आहे.

अशा प्रकारे प्रत्यक्ष लोकशाहीत लोकनिर्णय, जनोपक्रम, प्रत्यावहन, प्रारंभिक सभा या चार महत्त्वाच्या साधनांचा उपयोग करण्यात येतो.

2. अप्रत्यक्ष/प्रातिनिधिक लोकशाही (Indirect/Representative Democracy) :

प्रत्यक्ष लोकशाहीप्रमाणेच अप्रत्यक्ष लोकशाहीसुद्धा जनतेच्या जबाबदारीनेच चालते; परंतु प्रत्यक्ष लोकशाहीत जनता शासनकार्यात स्वतः भाग घेते तर अप्रत्यक्ष लोकशाहीत जनता आपले प्रतिनिधी पाठवून शासनात अप्रत्यक्षपणे भाग घेत असल्यामुळे त्याला अप्रत्यक्ष लोकशाही किंवा प्रातिनिधिक लोकशाही म्हणतात. आधुनिक काळात राष्ट्र-राज्यांच्या कल्पनेमुळे प्रत्येक राज्याच्या आकारात आणि लोकसंख्येत विलक्षण वाढ झाल्यामुळे नागरिकांना एकत्रित बसून सामूहिकरीत्या निर्णय घेणे अशक्य झाले आहे. त्यामुळे प्रत्यक्ष लोकशाहीची कल्पना आज निरुपयोगी ठरली आहे. त्याएवजी अप्रत्यक्ष किंवा प्रातिनिधिक लोकशाही शासनव्यवस्था राज्यांनी स्वीकारली आहे.

अप्रत्यक्ष लोकशाहीचे पुन्हा दोन प्रकार पडतात :

1. संसदीय लोकशाही पद्धती (Parliamentary Democracy System) : अप्रत्यक्ष लोकशाहीत ज्यांनी संसदात्मक शासनपद्धती स्वीकारलेली आहे त्या ठिकाणी मंत्रिमंडळाची निवड ही विधिमंडळाद्वारे होत असते. साधारणतः कायदेमंडळात ज्या राजकीय पक्षाला बहुमत प्राप्त होते त्या पक्षाचे मंत्रिमंडळ बनते; त्यामुळे कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यांच्यात परस्पर सलोखा असतो. तसेच मंत्रिमंडळ नेहमी आपल्या कार्याबाबत कायेदमंडळाला जबाबदार राहून व त्यांच्या इच्छेनुसार कार्य करीत असते. अशा प्रकारे संसदीय शासनपद्धतीत कायदेमंडळात जनतेने निवडलेले प्रतिनिधी असतात व ते शासनावर अप्रत्यक्षपणे नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करीत असतात. सध्या संसदीय शासनपद्धती इंग्लंड व भारतात आढळून येते. इंग्लंडच्या राज्यव्यवस्थेला संसदीय शासनपद्धतीचे माहेरघर म्हणून संबोधिले जाते.

2. अध्यक्षीय लोकशाही शासनपद्धती (*Presidential Democracy System*) : या पद्धतीत राष्ट्राध्यक्ष हा जनतेकडून प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरीत्या ठरावीक कालावधीसाठी निवडला जातो. त्यामुळे जनतेने निवडून दिलेला कार्यकारी मंडळाचा प्रमुख म्हणजे राष्ट्राध्यक्ष हा कायदेमंडळाला जबाबदार नसतो. म्हणून कायदेमंडळ त्याच्यावर अविश्वासदेखील व्यक्त करू शकत नाही. त्याचप्रमाणे राष्ट्राध्यक्षदेखील कायदेमंडळाच्या कार्यात हस्तक्षेप करीत नाही. आज जगात अध्यक्षीय लोकशाही शासनपद्धतीचे उत्तम उदाहरण म्हणून अमेरिकेचे उदाहरण सांगता येईल.

लोकशाहीची वैशिष्ट्ये (Features of Democracy)

लोकशाही शासनपद्धतीची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत :

1. स्वातंत्र्य : स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आधार असून प्रत्येकाला आचार, विचार, उच्चार, श्रव्धा, उपासना, धर्म व संस्कृती यांचे स्वातंत्र्य दिले आहे. त्यानुसार प्रत्येक जण आपल्या सारासार विवेकानुसार वरील स्वातंत्र्याचा उपभोग घेऊ शकतो; पण व्यक्तीने राज्यविरोधी कृत्य करू नये असे तिच्यावर बंधन असते, अन्यथा ती शिक्षेस पात्र असते.

2. समता : समता हे लोकशाहीचे दुसरे वैशिष्ट्य असून आर्थिक समता प्रस्थापित झाल्याशिवाय राजकीय वा सामाजिक समतेला अर्थ प्राप्त होत नाही. आर्थिक समता म्हणजे अर्थप्राप्तीकरिता प्रत्येकाला समान संधी देणे होय.

3. बंधुता : सर्वांचा विकास करण्यासाठी आपण सर्व एक आहोत अशा भावनेतून बंधुत्व निर्माण होते. हीच शिकवण लोकशाही प्रत्येकाला देते. बंधुत्व म्हणजे ऐक्य/एकता होय. त्यामुळे लोकशाही प्रबळ असते.

4. व्यक्तित्वाची प्रतिष्ठा : लोकशाहीमध्ये कोणत्याही व्यक्तीचा साधन म्हणून उपयोग होत नाही व होणार नाही याची खात्री मिळते. प्रत्येक व्यक्ती साध्य असून तिचे मूल्य समान आहे. कायद्यासमोर कोणीही श्रेष्ठ नाही. तसेच व्यक्तीचे श्रेष्ठत्व तिच्या अंगी असणाऱ्या गुण आणि कर्तृत्वानुसार ठरते. सारांश, लोकशाहीत व्यक्तिपूजेला वाव नसतो.

5. सत्तेचे विकेंद्रीकरण : सत्तेच्या विकेंद्रीकरणामुळे व्यक्तिविकासाला समान संधी मिळत नाही; उलट सत्तेच्या विकेंद्रीकरणामुळे जास्तीतजास्त लोकांना शासनकारभारात भाग घेता येतो. त्यामुळेच त्यांच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण होते.

6. लोकशाहीचा आधार जनशक्ती आहे : लोकशाहीमध्ये शांततेच्या मार्गनिच लोककल्याण करावयाचे असते. लोकांच्या शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक विकासासाठी लोकांच्या सक्रिय सहकार्याची गरज असते. त्यासाठी लोकांना विश्वसात घेतल्याशिवाय असे सहकार्य मिळत नसते. एकंदरीत लोकांचा विश्वास संपादन करणे व त्यानुसार कार्य करणे हेच लोकशाहीचे गमक आहे.

7. लोककल्याणकारी शासन : लोकांचा सर्वांगीण विकास करून लोककल्याण करणे हा लोकशाही शासनाचा मुख्य उद्देश असतो. त्यासाठी राज्यकारभाराची मूलतत्त्वे लिखित वा अलिखित राज्यघटनेत स्पष्ट केली जातात; त्यालाच राज्यघटना असे म्हणतात.

8. **शांततेला महत्व :** कोणत्याही प्रश्नाची कायमची सोडवणूक संघर्षाच्या मार्गाने करू नये; कारण संघर्षामध्ये सत्तेचा गैरवापर होतो व कालांतराने हे प्रश्न पुन्हा उद्भवतात. याउलट, शांततेच्या मार्गाने प्रश्न कायमचे सुटून शक्तीचा अपव्यय, पैशाची नासाडी आणि द्वेष-मत्सर, वैमनस्य अशा दुर्गुणांचा अस्त होतो. म्हणूनच लोकशाहीमध्ये कोणताही प्रश्न वाटाधाटीने अगर मध्यस्थामार्फत शांततापूर्ण वातावरणात सोडविला जातो.

3.3 लोकशाहीचे महत्व आणि लोकशाहीसमोरील आव्हाने

IMPORTANCE AND CHALLENGES BEFORE DEMOCRACY

लोकशाहीचे महत्व (Importance of Democracy)

लोकशाही हा केवळ शासनसंस्थेचा एक विशिष्ट प्रकार नसून तो एक जीवनावश्यक दृष्टिकोन आहे. प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा संपूर्ण विकास करण्यासाठी आवश्यक ते वातावरण व परिस्थिती निर्माण करणे हे लोकशाही व्यवस्थेचे अंतिम ध्येय आहे. म्हणजेच व्यक्ती आणि समाजाच्या दृष्टिकोनातून लोकशाहीचे महत्व वादातीत आहे आणि ते पुढीलप्रमाणे सांगता येते :

1. **लोकहिताचे शासन :** हुक्मशाही शासनपद्धतीमध्ये नागरिकांच्या हिताकडे हुक्मशाहा लक्ष देत नाही; पण लोकशाही हे लोकांचे शासन असल्यामुळे शासनकर्ते जनतेच्या समस्येकडे तत्परतेने लक्ष पुरवितात. लोकशाहीमध्ये प्रत्येक व्यक्तीचे मज्जातंतू गुंतलेले असतात; त्यामुळे व्यक्ती, समाज व राज्य यांच्यातील संबंध सुरक्षित ठेवणे अगल्याचे ठरते. म्हणूनच जॉन स्टुअर्ट मिल लोकशाहीला शासनाचा आदर्श प्रकार मानतो; कारण यात सार्वभौम सत्ता जनतेकडे असते. लोकशाहीत प्रत्येकाला आपापल्या व्यक्तित्वाचा विकास करण्याची समान संधी मिळते.

2. **जनतेचा सहभाग :** शासनकार्यात प्रत्येकाला भाग घेता येतो व आपले मत प्रदर्शित करू येते. लोकसतात व्यक्तीचे मत समाविष्ट झालेले असते. राष्ट्रहित व व्यापक सामाजिक हित या दृष्टीने व्यक्त केलेल्या लोकमताचा लोकशाहीत कधीच अनादर होत नसतो. याउलट, हुक्मशाहीमध्ये जनतेच्या म्हणण्याकडे हुक्मशाहा लक्ष देत नसतो. तसेच राज्यकारभारात जनतेला भाग घेण्याची संधीच हुक्मशाहा देत नसतो. कोणतीही गोष्ट का करावयाची याचे सुस्पष्ट स्पष्टीकरण लोकशाहीत प्रथम करण्यात येते. तसेच तिच्या अमलबजावणीसाठीही लोकमताचा पाठिंबा प्राप्त करण्याचा प्रयत्न लोकशाहीत होतो. त्यामुळे लोक सुज्ञ बनतात. तद्वतच शासनकारभारात भाग घेतात.

अशा रीतीने 'लोकशाही शासन हे सुज्ञ त्याचप्रमाणे अर्धवट शुद्धीवर असणाऱ्या मानवी मनाची संघटना आहे,' असे प्रा. हॉकिंग म्हणतात.

"Democracy is the union of the conscious and subconscious mind."

3. **व्यक्तीला प्रतिष्ठा प्राप्त होते :** लोकशाहीमध्ये मतदार श्रीमंत असो वा सडकेवर भिक्षा मागणारा भिकारी असो; गाढा पंडित असो किंवा अशिक्षित असो; श्रेष्ठ असो अथवा कनिष्ठ असो; त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला सारखाच मान प्राप्त होतो. सर्वसाधारण मतदारही

आपल्या बुद्धीनुसार सरकारवर टीका करू शकतो व सरकारला सूचना देऊ शकतो. अशी संधी इतर शासनपद्धतीमध्ये व्यक्तीला कधीच मिळत नसते. प्रत्येक व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास व्हावा, याच उद्देशाने व्यक्तीला अधिकार आणि स्वातंत्र्य प्रदान करण्यात येते. व्यक्तीला मिळालेल्या राजकीय स्वातंत्र्यामुळे व्यक्तिमत्त्वाची प्रतिष्ठा वाढते असे लॉर्ड ब्राईस म्हणतो. लोकशाहीत व्यक्तीला प्राप्त झालेल्या अधिकार व स्वातंत्र्यावर कोणीही आक्रमण करू शकत नाही. तसे आक्रमण झाल्यास सर्वोच्च न्यायालयाकडून त्यांना न्यायप्राप्तीचा अधिकार असतो.

अशा रीतीने राज्य व्यक्तीसाठी आहे, व्यक्ती राज्यासाठी नाही वा राज्य हे व्यक्तिविकासाचे साधन आहे, ते साध्य नाही असे प्रमुख तत्व लोकशाहीतच मान्य केलेले असते. याउलट, समुदायवादी राज्यात, सर्वकष राज्यात व्यक्तीला दुख्यम स्थान देण्यात येते.

4. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्त्वांना प्राधान्य : स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व ही लोकशाहीची आधारभूत तत्वे आहेत. लोकशाहीत प्रत्येकाला विचार, उच्चार, आचार, श्रद्धा, धर्म आणि संस्कृतीचे समान स्वातंत्र्य प्राप्त होत असते. व्यक्ती-व्यक्तींमधील कोणत्याच प्रकारचा भेदभाव लोकशाही मान्य करीत नाही. मानवनिर्मित विषमता नष्ट करून व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्याची समान संधी प्रत्येकाला लोकशाहीत प्राप्त होते. आपण सर्व जण एक आहोत अशी बंधुत्वाची भावना/जाणीव लोकशाहीतच निर्माण होते.

लोकशाहीमध्ये कायद्यासमोर श्रेष्ठ-कनिष्ठ, उच्च-नीच, स्त्री-पुरुष, श्रीमंत-गरीब असा भेदभाव करण्यात येत नाही; त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याचे संरक्षण होते. समाजाचा घटक व राज्याचा सदस्य या नात्याने मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा समाजकल्याणाच्या दृष्टिकोनातून व्यक्तीला उपभोग घेता येतो. म्हणूनच व्यक्तिस्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आधार मानला जातो.

5. जबाबदारीची भावना वाढते : लोकशाहीचे दुसरे नावच जबाबदार शासनपद्धती आहे. शासनकर्तेच शासनकारभाराला जबाबदार असतात असे नसून जनताही तितकीच जबाबदार असते. चांगले काय आणि वाईट काय, ही गोष्ट लोकांनीच ठरवायची असते. स्वमताला बाजूला ठेवून दुसऱ्याच्या मताचा आदर करणे, सहकार्य व सेवा करणे, सेवावृत्ती व सहिष्णुता दाखविणे हे आपलेच कर्तव्य आहे अशा प्रकारची जाणीव लोकांमध्ये निर्माण होते. वाईट शासनाला आणि त्यामुळे होणाऱ्या अधःपतनाला अप्रत्यक्षपणे आपणच कारणीभूत आहोत याची जाणीव लोकांमध्ये निर्माण होते. परस्पर जबाबदारीची जाणीव निर्माण झाल्याने लोकशाही शासनाला स्थैर्य तसेच सुव्यवस्था लाभते.

6. राजकीय शिक्षण प्राप्त होते : लोकशाही शासनपद्धतीत जनतेला कार्यात भाग घेण्याची संधी प्राप्त होते; त्यामुळे त्यांना शासनासंबंधी आणि राजकारणासंबंधी विविध गोष्टींचे ज्ञान प्राप्त होते. लोकशाही शासनात निवडणुकीद्वारे जनता आपले प्रतिनिधी शासनात पाठविते. निवडणुकीच्या वेळेस विविध पक्षांच्या ध्येयधोरणांचा अभ्यास लोक करतात आणि मगच मतदान करतात. त्यामुळे जनता जागृत होते व त्यातून त्यांना राजकीय ज्ञान प्राप्त होते. स्थानिक स्वराज्य संस्थेपासून ते केंद्रीय शासनापर्यंत कोणत्याही स्तरावर व्यक्ती स्व-कर्तृत्वानुसार शासनकारभारात भाग घेऊ शकते. अशी संधी इतर कोणत्याही शासनात व्यक्तीला मिळत नसते.

सी. डी. बर्न यांच्या मते, “शासनाचा प्रत्येक प्रकार हा शिक्षणाचे कार्य करतो; पण स्वशिक्षण हेच सर्वश्रेष्ठ शिक्षण आहे. त्यामुळे स्वशासन हेच उत्कृष्ट सरकार आहे व ते सरकार म्हणजे लोकशाही शासन होय.”

7. राष्ट्रीय चारित्र्याची निर्मिती : लोकशाहीचा मूलाधार लोकशक्ती हाच. असून आदर्श नागरिक लोकशाहीला तारतात. राष्ट्रभक्ती, उत्कट चारित्र्य, नीतिमत्ता, स्वावलंबन, न्यायप्रवृत्ती या गुणांद्वारे आदर्श नागरिक लोकशाहीचा विकास करतात. शासनाच्या कार्याबद्दल लोक जागरूक असतात. आंतरिक जागरूकता हेच लोकशाहीचे मूल्य असल्यामुळे आपोआप दुर्गुणांचा लोप होतो. भ्रष्टाचार, स्वैराचार, अज्ञान, स्वार्थी भावना हे दोष लोकशाहीत राहत नाहीत; म्हणून ‘इतर कोणत्याही शासनपद्धतीपेक्षा लोकशाही शासन राष्ट्रीय चारित्र्य चांगल्या प्रकारे निर्माण करते,’ असे जे. एस. मिलचे मत आहे.

“Democracy promotes a better and higher form of National character than any other polity what so ever.”

- J. S. Mill

8. शांततेला प्राधान्य : लोकशाहीमध्ये शासनाविषयी जबाबदारी व जागरूकता निर्माण होते. त्यामुळे लोक आपापसातील मतभेद, संघर्ष, प्रश्न शांततामय मार्गाने सोडवितात. अयोग्य मार्गाचा वापर केल्यास आपलेच नुकसान होईल याची जाणीव लोकांना असते. क्रांती आणि विद्रोहाच्या मार्गाने प्रश्न कायमचे सुटत नाहीत; उलट त्यांची गुंतागुंत वाढते. याउलट, शांततेच्या मार्गानी प्रश्नांची सोडवणूक कायमची व संघर्षाशिवाय होते हे तत्व लोकांना पठते व नागरिकांचा त्यामुळे फायदाच होतो. म्हणूनच म्हणतात की, लोकशाही ही लोकमतानुसार चालते. लष्करी हुक्मशहाप्रमाणे युद्धपिपासू प्रवृत्तींना लोकशाहीत स्थान नसते. तडजोड, मध्यस्थी, वाटाघाटी, समन्वय, परस्पर सामंजस्य या शांततामय मार्गानीच संघर्षाचे प्रश्न लोकशाहीत सोडविले जातात.

9. अल्पसंख्याकांच्या हिताचे संरक्षण : लोकशाहीत कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता सर्वांना समान अधिकार आणि समान संधी प्राप्त होते. त्यामुळे बहुसंख्याक अल्पसंख्याकांवर अन्याय करू शकत नाहीत. अल्पसंख्याक राज्याचे नागरिक असल्यामुळे राज्याला त्यांच्या हिताकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. लोकशाही हे श्रेष्ठांचे राज्य नसून सामान्याचे राज्य आहे. सामान्यातला सामान्य नागरिकदेखील लोकशाहीत शासनातील सर्वोच्च पद प्राप्त करू शकतो हे या शासनपद्धतीचे वैशिष्ट्य आहे.

10. सत्तेचे केंद्रीकरण : लोकशाहीत लोकमतानुसार शासन चालते. तसेच शासनाचा कारभार यशस्वी होण्यासाठी त्याला लोकांचा पाठिंबा मिळणे अत्यंत आवश्यक असते. जनतेला जास्तीतजास्त प्रमाणात शासन कारभारात भाग घेण्याची संधी दिल्यामुळे शासनाला जनतेचा पाठिंबा प्राप्त होऊ शकतो. त्यासाठीच शासन कारभाराचे विकेंद्रीकरण केले जाते. याचा परिणाम असा होतो की, लोक आपापल्या योग्यतेनुसार, क्षमतेनुसार शासनकार्यात जास्तीतजास्त संख्येने भाग घेतात. त्याचप्रमाणे सत्तेच्या विकेंद्रीकरणामुळे स्थानिक पातळीवरील प्रश्न स्थानिक जनता अतिशय कार्यक्षमतेने सोडवू शकतात आणि आपल्या भागासाठी विकासयोजना तयार करून त्यांना अधिक प्रभावीपणे राबवू शकतात.

त्यामुळे घटकराज्यात, स्थानिक स्वराज्य संस्थेत केलेले विकेंद्रीकरण हा लोकशाहीचा महत्त्वाचा गुण आहे.

11. लोकशाही मतपत्रिकेवर चालते : लोकशाहीमध्ये कोणताही निर्णय निवडणुका व जबाबदारी या भूमिकेतूनच घेतला जातो. लोकशाही स्वदेशाविषयी प्रेम आणि सद्भावना निर्माण करते. शासनकर्ते नको असल्यास निवडणुकीच्या मार्गानेच त्यांना जनता काढून टाकते. तसेच शासनकर्त्यांचे जाचक निर्णय शांततामय मार्गाने विरोध करून जनता बदलवून घेते. अशा तज्ज्ञे मतपत्रिकेच्या द्वारे व्यक्त झालेला बहुमताचा निर्णय नेहमीच मान्य करण्यात येतो; कारण लोकशाहीमध्येच ‘जनता हीच ईश्वर आहे’ असे समजले जाते.

12. व्यक्तिपूजेला स्थान नसते : लोकशाहीमध्ये कोणत्याही व्यक्तीचा गौरव तिच्या अंगी असलेल्या श्रेष्ठ गुणांमुळे होतो. व्यक्तीची पूजा लोकशाहीला मान्य नाही; पण व्यक्तित्वाच्या प्रतिष्ठेला लोकशाहीत फार महत्त्व आहे. लोकशाहीमध्ये राष्ट्रपुरुषांचा गौरव, त्यांचे पुण्यस्मरण, त्यांच्या अंगी असलेल्या सर्वश्रेष्ठ गुणकर्तृत्वामुळेच आपण करीत असतो.

13. निष्पक्ष न्यायदानाची व्यवस्था : लोकशाहीत प्रचलित कायद्यानुसार न्यायदानाची व्यवस्था करण्यात येते. न्यायदानाचे कार्य स्वतंत्र न्यायपालिकेकडून होते. न्यायदानात कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव करण्यात येत नाही. यासाठी न्यायाधीशांना जास्तीतजास्त स्वातंत्र्य दिले जाते; जेणेकरून ते निष्पक्ष आणि निःस्वार्थी भावनेने न्यायदान करू शकतील. अशा प्रकारे निष्पक्ष न्यायदान हा लोकशाहीचा महत्त्वाचा गुण आहे.

अशा प्रकारे इतर कोणत्याही शासनपद्धतीपेक्षा लोकशाही शासन श्रेष्ठ आहे; कारण ते जबाबदार शासन आहे. आपली जबाबदारी कोणती व संघर्षाचे प्रश्न शांततेच्या मार्गाने का सोडवायचे हे लोकशाही आपणास शिकविते. लोकशाहीमध्ये बळजबरी वा दंडकेशाहीला वाव नसतो. भिन्न असूनही एकता कशी निर्माण करावयाची आणि का, ते लोकशाही शासनच स्पष्ट करून सांगते. अशी जाणीव लोकशाहीच निर्माण करून देते. स्वदेश आणि स्वदेशीयांविषयी आत्यंतिक प्रेमभावना लोकशाहीतच अनुभवण्यास मिळते. क्रांतीचा धोका न पत्करताही निवडणुकीच्या वैध मार्गाने शासनकर्ते बदलविण्याची संधी लोकशाही शासनातच आहे. शासनकर्ते देशाचे मालक नाहीत, भक्षक नाहीत, नोकर नाहीत तर ते जनतेचे नम्र सेवक आणि रक्षक आहेत अशी भावना लोकशाहीत निर्माण होते.

वरील सर्व कारणांमुळे इतर कोणत्याही शासनपद्धतीपेक्षा लोकशाही शासनपद्धती सर्वश्रेष्ठ आहे, हे निर्विवाद श्रेष्ठ आहे.

लोकशाहीचे दोष (Demerits of Democracy)

लोकशाही शासनपद्धती सर्वांत श्रेष्ठ आहे, असे जरी काही विचारवंतांचे मत असले तरी ती निर्दोष पद्धत आहे असा मात्र याचा अर्थ होत नाही. अनेक टीकाकारांनी लोकशाही शासनावर फार विदारक अशी टीका करून त्याचे दोष दाखविले आहेत. टेलिरॅड या विचारवंताने लोकशाहीला ‘काळ्या संरक्षकांची शासनपद्धती’ (Aristocracy of Blackguards) असे संबोधिले आहे तर कालाईलने लोकशाहीला ‘मूर्खांचे शासन’ अशा शब्दांनी हिणविले आहे.

लोकशाही शासनावर हेन्रीमेन, दी टॉकव्हील, ब्लंटशली, ट्रीटश्के, ब्राईस, मिल, गिडिंग्ज, फॉर्गेट अशा अनेक विचारवंतांनी टीका केली आहे. त्याचा विचार पुढीलप्रमाणे केला आहे.

1. संख्येला महत्व : लोकशाहीत गुणांपेक्षा संख्येला महत्व देण्यात येते. कोणतीही गोष्ट बहुमताच्या आधारावर निश्चित केली जाते; म्हणजे 100 लोकांपैकी 49 विद्वानांनी एखादी गोष्ट समाजहिताच्या विरोधी आहे, म्हणून मतदान केले. याउलट, 51 मूर्खांनी त्याचे समर्थन केले तर बहुमताचा निर्णय म्हणून 51 लोकांच्या मताला मान्यता देण्यात येते. याच कारणासाठी प्लेटोने लोकशाहीला विरोध केला होता. त्याचप्रमाणे शासन ही एक कला असून ती प्रत्येकाला साधतेच असे नाही. अशा प्रकारे लोकशाहीत संख्येला अत्याधिक महत्व प्राप्त होणे हा तिचा दोष आहे.

2. लोकशाही हे अज्ञानी लोकांचे शासन आहे : फॉर्गेट या विचारवंताने लोकशाहीला 'अज्ञानी आणि आरोग्य लोकांचे शासन' म्हटले आहे. लोकशाही शासन बहुमताच्या आधारावर चालत असल्यामुळे त्यात नागरिकांच्या गुण आणि चारित्र्याचा विचारच होत नाही. निवडणुकीत उमेदवार खोटी आश्वासने देऊन निवडणूक जिंकतात. समाजातील लोकात शिक्षणाचा अभाव, अज्ञान, दारिद्र्य, देशाच्या प्रश्नांची जाणीव नसल्यामुळे ते अशा आश्वासनांना बळी पडतात व खरे मत कधीच व्यक्त करीत नाहीत.

प्रा. लास्की यांच्या मते, "लोकशाहीचा सर्वांत मोठा दोष म्हणजे सर्वांत अधिक दरिद्री, अज्ञानी आणि अयोग्य व्यक्तींचे शासन म्हणजे लोकशाही शासन होय. कारण राज्यात अशाच लोकांची संख्या जास्त असते आणि लोकशाहीत संख्येलाच अधिक महत्व असते."

संधिसाधू लोक नागरिकांच्या अज्ञानाचा, अशिक्षितपणाचा स्वतःच्या स्वार्थासाठी उपयोग करून घेतात. अशा रीतीने लोकशाहीच्या नावाखाली स्वार्थी, संधिसाधू, भ्रष्टाचारी अशा मूठभर लोकांची हुक्मशाही प्रस्थापित होते. लेकी या विचारवंताच्या मते, लोकशाहीचे परिवर्तन त्यातील दोषांमुळे भांडवलशाहीत होण्यास वेळ लागत नाही.

3. नैतिक विकासाला घातक : लोकशाहीत लोकांचे नैतिक अधःपतन होते. निवडणुका जिंकण्यासाठी उमेदवार जनतेला अनेक खोटी आश्वासने देतात. विरोधी पक्षांवर खोटे आरोप करण्यात येतात. तसेच मतप्राप्तीसाठी मतदारांना पैसे वाटण्यात येतात. तसेच धर्म, जाती, प्रदेश, भाषेच्या आधारावर लोकांच्या भावना भडकविण्यात येऊन त्याचा फायदा मतप्राप्तीसाठी करून घेण्यात येतो. अशा प्रकारे लोकशाहीत होणाऱ्या निवडणुका या राष्ट्राच्या ऐक्याला धोकादायक असतात. लोकशाहीत अशा अनैतिक साधनाच्या वापरामुळे नागरिकांच्या नैतिकतेवर वाईट परिणाम होतो. उमेदवारांनी निवडणुकीत अमाप पैसा खर्च केलेला असतो आणि निवडून आल्यावर ती परत मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे शासनात भ्रष्टाचार सुरु होतो. तात्पर्य असे की, लोकशाही शासनपद्धती नागरिकांच्या नैतिक विकासाला घातक आहे.

4. लोकशाहीत वेळ आणि पैसा यांचा अपव्यय होतो : लोकशाहीमध्ये कोणताही निर्णय तडकाफडकी घेता येत नाही. निर्णयाला कायदेमंडळाची संमती घेण्यास बराच विलंब लागतो. त्यामुळे निर्णयाबाबत दिरंगाई हा लोकशाहीचा मोठा दुर्गुण आहे. तसेच

निवडणुकीपासून प्रत्येक कामावर पैशाचा अपव्यय होतो. संसदेत सभासदांची आणि मंत्रिमंडळात मंत्र्यांची संख्या अधिक असल्यामुळे त्यांचे वेतन, भत्ते, इतर सुखसोई आणि विदेश दौरे यांवर अमाप पैसा खर्च होतो आणि हा खर्च झालेला पैसा लोकांकडून कररूपाने वसूल केला जातो. तसेच लोकशाहीत अनेक कार्ये आवश्यकतेपेटी करण्यात येत नाहीत तर जनतेला खूष करण्यासाठी केली जातात. अशा प्रकारे वेळेचा व पैशाचा अपव्यय होतो.

5. राष्ट्रहितापेक्षा पक्षहिताला अधिक महत्त्व : लोकशाहीत जनता आपले मत मतदानाच्या माध्यमातून व्यक्त करते. मतदारांसाठी शैक्षणिक आणि सांपत्तिक अटी आवश्यक नसतात. तसेच नागरिकांना राष्ट्राच्या विभिन्न प्रश्नांची जाणीव नसते. अशा वेळी राजकीय पक्ष अशा प्रश्नांचा अर्थ स्वतःची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी आपापल्या पद्धतीने लावतात. पक्षाच्या पाठिंब्यामुळे निवडून आलेले प्रतिनिधी स्वतःच्या बुद्धीने वागत नाहीत. उलट त्यांना पक्षाच्या धोरणांचा पुरस्कार करणे भाग पडते. म्हणून त्यांना लोकांचे प्रतिनिधी न म्हणता ते पक्षाचे प्रतिनिधी आहेत असे म्हटले जाते. सत्ताप्राप्तीसाठी असे पक्ष कोणत्याही मार्गांचा अवलंब करण्यास मागे-पुढे पाहत नाहीत. सत्तास्पर्धेत स्वार्थ हीच मूळ प्रवृत्ती पाहावयास मिळते. अशा पद्धतीने लोकशाही शासनाला पक्षाचे, पक्षाकडून आणि पक्षासाठी चालविलेले शासन अशा प्रकारचे स्वरूप प्राप्त होते.

6. लोकशाही हे श्रीमंत लोकांचे शासन आहे : लोकशाहीत निवडणुकांना अवास्तव महत्त्व दिले जाते. निवडणुकीद्वारे प्रतिनिधी निवडले जातात आणि ते शासनाची सूत्रे सांभाळतात. अशा निवडणुकांसाठी प्रचंड प्रमाणात पैसा खर्च करावा लागतो. एवढा खर्च करणे सर्वसामान्य माणसाच्या आवाक्याबाहेरचे असते. याचा अर्थ असा की, सामान्यातला सामान्य माणूस मोठ्यातले मोठे पद प्राप्त करू शकतो; हा केवळ लोकशाहीचा सिद्धान्त आहे. व्यवहारात पैसा नसलेला माणूस लोकशाहीत काहीच करू शकत नाही. त्यामुळे निवडणुकीला लागणारा पैसा व्यापारी, उद्योगपती पुरवितात आणि आपल्या मताने चालणारा उमेदवार निवडून आणतात किंवा श्रीमंत लोकच निवडणूक लढवू शकतात. स्वाभाविकपणे कायदेमंडळात बहुमतदेखील अशाच व्यक्तींचे असते. अशा प्रकारे लोकशाहीचे भांडवलशाहीत रूपांतर होऊन धनिकांचे गरिबांवर शासन प्रस्थापित होते.

7. तत्त्व आणि व्यवहार यात विसंगती : लोकशाहीची मूलतत्त्वे खरोखरच चांगली आहेत; परंतु जमावाचे मानसशास्त्र, नेत्यांची मनोवृत्ती व त्यांची आनुवंशिकता इत्यादींमुळे सर्वश्रेष्ठ नेता आपल्याच मनाने राज्यकारभार करतो. 'आपली इच्छा म्हणजेच लोकमत' असे तो भासवितो. आपल्या धूर्त, मुत्सद्दी, प्रबळ अशा धोरणाने लोकशाही शासन राहूनही त्यातच जनतेचे कल्याण आहे, असा पद्धतशीर प्रचार करण्यात येतो. त्यामुळे प्रत्यक्ष लोकशाहीच्या तत्वांकडे दुर्लक्ष होऊन व्यवहारामध्ये नेतेशाहीनुसारच शासन चालते.

गटबाजी, धोकादायक डावपेच व संधिसाधूपणा यामुळे जनतेच्या इच्छांकडे दुर्लक्ष होऊन राज्यकारभाराची सूत्रे चालविणाऱ्या मूळभर लोकांची अल्पजन सत्ता निर्माण होते.

8. बहुमताच्या नावाखाली हुकूमशाही निर्माण होते : लोकशाहीत बहुमताने निर्णय घेण्यात येतो. निवडणुकीत कोणत्या पक्षाला किंवा व्यक्तीला किती टक्के मते मिळाली याचा विचार होत नाही तर निवडणूक लढविणाऱ्या उमेदवारात जास्तीतजास्त मते ज्याला मिळाली तो उमेदवार विजयी होतो. जसे, शंभर मतदारांचे मतविभाजन केले. त्यात -

उमेदवार	मते
1. अ	29
2. ब	28
3. क	26
4. ड	17
	$\left. \begin{matrix} \\ \\ \\ \end{matrix} \right\} 71$

अशा प्रकारे 100 पैकी 'अ' ला सर्वांत अधिक म्हणजे 29 मते प्राप्त झाली; त्यामुळे 'अ' हा उमेदवार विजयी झाला. या प्रश्नांची दुसरी बाजू अशी की, 'अ' च्या विरोधात गेलेल्या मतांची संख्या 71 आहे; जी ब, क, ड यांच्यात विभागली गेली. याचा लोकशाहीत विचार होत नाही. निवडणूक जिंकण्यासाठी वैध, अवैध कोणत्याही मार्गांचा उपयोग करण्यास उमेदवार मागे-पुढे पाहत नाही. अशा रीतीने विरोधी पक्ष संघटित नसल्यामुळे 29 मतदारांच्या पाठिंब्यावर जनतेवर 'अ' आपली सत्ता गाजवितो. याला बहुमताच्या नावाखाली हुकूमशाही नाही तर दुसरे काय म्हणावे ?

9. भ्रष्टाचाराला जास्त वाव मिळतो : लोकशाही ही संधिसाधू, स्वार्थी पुढाऱ्यांची शासनपद्धती आहे. लोकहिताच्या नावावर स्वहित साध्य करणे हा यांचा प्रमुख उद्देश असतो. भ्रष्ट, अवैधानिक, अयोग्य मार्गांचा उपयोग करून निवडून येणारे इतरांना भ्रष्टाचाराची संधी देतात. शासनाच्या लाल फितीच्या धोरणामुळे भ्रष्टाचार जास्त वाढलेला असून राजकारण हा त्यांचा धंदा बनला आहे. यात पैसे देणे आणि पैसे घेणे अशा सौद्यावरच सर्व कामे होतात; त्यामुळे लोकशाहीत भ्रष्टाचार हा अलिखित नियमच होऊन गेलेला दिसून येतो.

10. धोरणात सातत्य नसते : धोरणात सातत्य नसणे हा लोकशाहीचा फार मोठा दोष आहे; कारण लोकशाहीत एकच पक्ष नेहमी सत्तेवर राहील याची शाश्वती नसते. तसेच सत्तेवर येणाऱ्या प्रत्येक पक्षाचे धोरण निरनिराळे असते. पहिल्या पक्षाने सत्तेवर असताना स्वीकारलेले धोरण दुसरा पक्ष सत्तारूढ झाल्यानंतर कायम ठेवीलच याची शाश्वती नसते. त्यामुळे कोणतेही काम पूर्ण होत नाही. उलट, पहिल्या पक्षाने स्वीकारलेले धोरण चांगले असले तरी ते कसे चुकीचे आहे, याचाच बोभाटा दुसरा पक्ष नेहमी करतो. त्यामुळे धोरणात सातत्य राहत नाही.

लॉर्ड ब्राईसने लोकशाहीत खालील प्रमुख दोष दर्शविले आहेत :

- (1) शासन व कायदे करण्याचे कार्य जनतेच्या इच्छेनुसार न होता ते पैशाच्या प्रभावानुसारच होते.
- (2) राजकारण हा धंदा समजूनच नेते कार्य करतात; त्यामुळे पैसा आणि मानसन्मान मिळतो.
- (3) शासनकारभारात पैशाची उधळपट्टी होते. उदा., मंत्रांचे दैरे, पगार व इतर सुखसोईवर होणारा बेसुमार खर्च.
- (4) पक्षीय राजकारणाला ऊत येऊन राष्ट्रभक्तीऐवजी पक्षनिष्ठा आणि व्यक्तिपूजा वाढते.
- (5) अधिकार पदाच्या लालसेला राज्यकर्ते बळी पडतात.

डॉ. हेन्रीमेन यांच्या मते, “बौद्धिक विकासासाठी लोकशाही अनुकूल नाही; तसेच वैज्ञानिक प्रगतीसुद्धा संभवनीय नसते. लोकशाही शासन हे अज्ञानी व निर्बुद्ध लोकांचे शासन आहे.”

इंग्रज विचारवंत लेकी यांच्या मते, “लोकशाही शासनामृद्ये गरीब, अज्ञानी व अयोग्य व्यक्तींतर्फे शासनकारभार चालण्याची भीती निर्माण होते.”

सारांश

लोकशाहीवर घेतलेल्या वरील आक्षेपामृद्ये बराच सत्यांश आहे; कारण भ्रष्टाचार, लाचलुचपत, स्वार्थी व पक्षीय राजकारणामुळे लोकशाही शासन कलंकित झाले आहे. बेकारी, काळाबाजार, काळ्या पैशाची चलनवाढ, ढोंगी आणि संधिसाधू पुढाच्यांच्या संख्येत झालेली वाढ इत्यादी दुर्गुण आज आपल्याला दिसतात. तसेच राष्ट्रहिताकडे असे भ्रष्ट पुढारी तसेच शासनकर्ते दुर्लक्ष करतात; त्यामुळे लोकशाहीचा त्याग करावा काय, असा प्रश्न उद्भवतो.

पण त्याचबरोबर आपण हुक्मशाही, राजेशाही, अल्पजनशाही व अनेक सत्तात्मक शासनपद्धतीचा तुलनात्मक अभ्यास लोकशाहीच्या संदर्भात केला तर या सर्व शासनपद्धती लोकशाहीपेक्षाही निकृष्ट आहेत असेच म्हणावे लागेल. त्यांच्या वाईट अनुभवामुळे लोकशाहीचा अवलंब केला आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, अधिकार यांचा योग्य उपयोग, उपभोग आणि अनुभव लोकशाहीतच घेणे शक्य आहे असे दिसून येते.

लोकशाहीतील दोष मानवनिर्मित असून ते मानवी प्रयत्नांनीच दूर होऊ शकतात. हे दोष लोकशाहीचे नसून ते ती पद्धती राबविणाऱ्यांचे आहेत. अशा लोकांना कोणत्याही पद्धतीत टाकले तरी ते तिथे निर्माण करतील. त्यामुळे व्यक्तींचे दोष लोकशाहीवर लादण्यात येऊ नयेत. जे दोष आहेत त्यांचे निर्मूलन करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केल्यास लोकशाहीसारखा चांगला शासनप्रकार नाही हेच लक्षात येते. लोकशाही हा केवळ शासनाचा प्रकार नसून तो एक दृष्टिकोन आहे, तो एक जीवनाचा मार्ग आहे. व्यवहारात त्याचा अवलंब करणे नैतिक दृष्टिनेदेखील योग्य आहे. तो यशस्वी व्हावा म्हणूनच त्यातील दोष नाहीसे करणे हे आपले कर्तव्य ठरते.

लोकशाहीसमोरील आव्हाने (Challenges Before Democracy)

लोकशाही शासनपद्धतीच्या गुणदोषांवरून असे निश्चित सांगता येते की, लोकशाही शासन हे इतर कोणत्याही शासनपद्धतीपेक्षा श्रेष्ठतम शासन आहे हे निर्विवाद सत्य आहे. परंतु हे शासन पूर्णतः निर्दोष नाही. ते निर्दोष होण्यासाठी लोकशाहीसमोर जी आव्हाने आहेत त्याच्याशी यशस्वीरीत्या सामना करावा लागेल. लोकशाहीसमोरील ही आव्हाने स्वीकारून त्याच्यावर मात केली तर निश्चितपणे लोकशाही निर्दोष बनू शकते.

लोकशाहीसमोरील काही प्रमुख आव्हाने पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

1. राष्ट्रीय चारित्र्य : लोकशाहीच्या यशासाठी नागरिकांचे चारित्र्य शुद्ध असणे आवश्यक आहे. नागरिकांचे चारित्र्य निकृष्ट असेल तर लोकशाही यशस्वी होणे कठीण आहे. यासाठी लोकांना त्यांच्या अधिकार आणि कर्तव्यांची जाणीव करून द्यायला पाहिजे. लोकांनी उत्कृष्ट व शुद्ध होईल, तसेच बेजबाबदारी व जबाबदारीची चालढकल, लाचलुचपत इत्यादी दुर्गुण नाहीसे होतील; त्यामुळे लोकशाही शासन हे खन्या अर्थाने जबाबदारीचे व परस्पर सहकार्याचे शासन निर्माण होईल.

2. शिक्षणाचा प्रसार : निरक्षरता हे लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हान आहे. शिक्षणाच्या अभावामुळे नागरिकांना आपल्या अधिकार आणि कर्तव्याची जाणीव होत नाही. शिक्षणमुळेच सामाजिक आणि राजकीय प्रश्न निःस्वार्थी बुद्धीने सोडविण्याची क्षमता निर्माण होते. भारतासारख्या देशात निरक्षरांचे प्रमाण अधिक आहे. परिणामी, त्याचा स्वार्थी फायदा राजकीय पुढारी करून घेतात. जॉन स्ट्रुअर्ट मिल यांच्या मते, 'सार्वजनिक मताधिकाराबरोबरच सार्वत्रिक अनिवार्य शिक्षण निर्दोष लोकशाहीसाठी आवश्यक आहे.'

3. स्वातंत्र्य आणि समता : स्वातंत्र्य आणि समता हे लोकशाहीचे आधारभूत तत्व असून जोपर्यंत लोकांना स्वातंत्र्य प्राप्त होत नाही तोपर्यंत समानता निर्माण होऊ शकत नाही. तसेच लोकांना समान संधी उपलब्ध होत नाही तोपर्यंत ते शासनात भाग घेऊ शकत नाहीत. केवळ राजकीय समता निर्माण करून लोकशाही यशस्वी होऊ शकत नाही. त्यासाठी आर्थिक व सामाजिक समता प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे. समाजात धर्म, भाषा, जात, वंश, लिंग या आधारावर भेदभाव असतील तर संघर्ष निर्माण होणे अपरिहार्य आहे. परस्परांचे शोषण, मत्सर अशा असुरक्षित आणि अशांततेच्या वातावरणात लोकशाही कधीच यशस्वी होत नाही. यासाठी समाजातील भेदभाव सर्वप्रथम दूर करणे आवश्यक आहे.

4. सामाजिक न्याय : सामाजिक न्याय प्रस्थापित झाल्यास सर्वांना समान संधी उपलब्ध होतील. लोकांमध्ये परस्पर प्रेम, एकता, सहकार्याची भावना निर्माण होईल. तसेच सामाजिक न्यायाशिवाय शिक्षण, स्वातंत्र्य, समतेच्या लोकशाही तत्वांना अर्थ नाही. अत्यंत आवश्यकता आहे. म्हणून लोकशाहीच्या यशासाठी अत्यंत आवश्यक गोष्ट म्हणजे सामाजिक न्याय होय.

5. आर्थिक विषमता : निर्दोष लोकशाहीसाठी आर्थिक विषमता हेही एक प्रमुख आव्हान आहे. स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्यायाची यशस्वी अंमलबजावणी करावयाची असेल तर आर्थिक समता निर्माण व्हावयास पाहिजे. श्रीमंती आणि गरिबीतील अंतर जोपर्यंत कमी होत नाही तोपर्यंत आदर्श लोकशाहीची संकल्पना व्यर्थ आहे. अर्थ हे अनार्थाचे मूळ आहे. आर्थिक समानतेसाठी उत्पादन साधनांचे विकेंद्रीकरण आणि उत्पादित वस्तूंचे समान वितरण होणे आवश्यक आहे तरच आर्थिक विषमता नष्ट होऊ शकते. आर्थिक समतेशिवाय कोणत्याही प्रकारच्या स्वातंत्र्याचा उपभोग घेण्यात येऊ शकत नाही. लोकशाहीच्या निर्दोष यशस्वितेसाठी राज्याने प्रत्येकाला काम घावे, कामाप्रमाणे योग्य मोबदला घावा, योग्य वेतनाची शाश्वती घावी; त्याशिवाय लोक शासनकार्यात भाग घेऊ शकत नाहीत. स्वतःच्या आवश्यक गरजा पूर्ण झाल्यानंतरच व्यक्ती समाजकार्य करू शकते. अशा रीतीने आर्थिक समता ही लोकशाहीच्या यशाची गुरुकिल्ली आहे.

6. राजकीय जागृती : नागरिकांना केवळ अधिकार आणि स्वातंत्र्य देऊन लोकशाही यशस्वी होऊ शकत नाही. नागरिकांना प्राप्त झालेल्या अधिकारांचा उपयोग करण्याची क्षमता आणि जागरूकता जोपर्यंत त्यांच्यात निर्माण होत नाही तोपर्यंत अधिकार व स्वातंत्र्याचा काही उपयोग नाही. लोक जागरूक नसतील तर नेत्यांना आपली निरंकुश सत्ता प्रस्थापित करणे सोपे जाते. लोकांना त्यांच्या अधिकार आणि कर्तव्याची जाणीव करून देणे, त्यांच्यात राजकीय जागृती निर्माण करणे हे नेत्यांचे कार्य आहे. अशा प्रकारे राजकीय जागरूकता हे लोकशाहीचे आवश्यक अंग आहे.

7. राजकीय पक्ष : लोकांच्या मागण्यांचे प्रकटीकरण आणि सुसूत्रीकरणाची कार्ये करण्यासाठी राजकीय पक्षाची भूमिका महत्वाची आहे. राजकीय पक्षाच्या संघटनेचा आधार व्यापक राजकीय भावना असल्या पाहिजेत. याचा अर्थ असा की, पक्षाच्या संघटनेचा आधार जाती, धर्म, भाषा, प्रादेशिकता नसावा. जर असा संकुचित आधार असेल तर पक्षात संघर्ष निर्माण होऊन लोकशाहीला धोका निर्माण होतो. राजकीय पक्षाचे कार्य राजकीय सामाजिकीकरणाचे आहे; तसेच जनतेला योग्य मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी राजकीय पक्षांची असते. लोकशाहीत विरोधी पक्ष प्रबळ व मजबूत असणे हे आदर्श लोकशाहीचे लक्षण मानले जाते. अशा रीतीने राजकीय पक्ष हा लोकशाहीचा पाया होय.

8. स्वतंत्र न्यायालयाची व्यवस्था : लोकशाही ही शासनपद्धती असून शासनकारभाराची मूलतत्त्वे राज्यघटनेमध्ये सांगितलेली असतात. नागरिकांच्या अधिकारांचे व स्वातंत्र्याचे संरक्षण स्वतंत्र आणि निष्पक्ष न्यायालयातर्फे होत असते. तसेच कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळाच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी स्वतंत्र न्यायालये आवश्यक असतात. कायदेमंडळाने केलेला कायदा जर घटनेच्या विरुद्ध असेल तर त्याला अवैध घोषित करण्याचा अधिकार न्यायालयाला आहे. त्यामुळे शासन जास्त कार्यक्षम बनते.

न्यायालयाचे स्वातंत्र्य केवळ शासनाच्या कार्यक्षमतेला वाढविण्यासाठी आवश्यक नाही तर नागरिकांचे अधिकार सुरक्षित ठेवण्यासाठीदेखील आहे. एकंदरीत घटनेच्या व मूळभूत अधिकारांच्या रक्षणासाठी स्वातंत्र्य, निष्पक्ष न्यायालयाची आवश्यकता असते.

9. निष्पक्ष वर्तमानपत्रे : संसूचन माध्यमापैकी वर्तमानपत्रे अत्यंत महत्त्वाचे माध्यम आहे. वर्तमानपत्रांद्वारे शासनाच्या गुण-दोषांची माहिती लोकांना प्राप्त होत असते. वर्तमानपत्रांनी पक्षनिष्ठेच्या भावनेतून माहिती प्रसारित न करता राष्ट्रनिष्ठेच्या भावनेतून माहिती प्रसारित करायला पाहिजे. त्यामुळे आदर्श लोकमताची निर्मिती होऊन लोकशाही शासनाचे दोष दूर होण्यास मदत होईल. स्वतंत्र आणि निर्भाड वर्तमानपत्रे ही लोकशाहीची हमी होय. वर्तमानपत्रांना राजकीय सामाजिकिकरणाचे, लोकांना मार्गदर्शन करण्याचे, लोकहितरक्षण करण्याचे कार्य करावे लागेल. त्याचप्रमाणे वर्तमानपत्रे सत्ताधारी पक्षाच्या निरंकुश प्रवृत्तीवर नियंत्रण ठेवण्याचे महत्त्वाचे कार्य करतात.

10. सत्तेचे विकेंद्रीकरण : लोकशाही हे लोकांचे शासन आहे. त्यामुळे स्थानिक प्रश्न स्थानिक लोकांनीच पुढाकार घेऊन सोडविले पाहिजेत. लोकांना राज्यकारभार करण्याचे प्रशिक्षण स्थानिक स्वराज्य संस्था देतात. त्यामुळे लोकांमध्ये जबाबदारीची जाणीव वाढते आणि आपले प्रश्न व आपल्या समस्या आपल्यालाच सोडवावयाच्या आहेत या जाणिवेतून लोकप्रशासन कार्य करते. त्यासाठीच शासनसत्तेचे विकेंद्रीकरण करणे योग्य ठरते. ग्रामपंचायत, नगरपालिका, पंचायत समिती, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका वगैरे स्थानिक संस्थांची निर्मिती लोकशाहीला पूरक ठरते. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाबरोबरच सत्तेचे संतुलन करणे आवश्यक आहे.

11. व्यक्तिमत्त्वाची प्रतिष्ठा : राज्य ही एक मानवनिर्मित संस्था असून राज्य हे लोककल्याण साधणारे शासन आहे. व्यक्तिहित हेच त्याचे साध्य आहे. या उद्देशाच्या पूर्ततेसाठी व्यक्तिमत्त्व विकासाला भरपूर वाव देणे. राज्याचे कर्तव्य आहे. तसेच व्यक्तीच्या अंगी असणाऱ्या गुणांचा विकास होण्यासाठी राज्याने आवश्यक वातावरण निर्माण करायला पाहिजे. उदाहरणार्थ, मुद्रण स्वातंत्र्य, भाषण स्वातंत्र्य, संघटना स्वातंत्र्य, योग्य टीका करण्याचा अधिकार इत्यादी लोकमताची पायमल्ली करणे लोकशाहीला घातक आहे.

लोकशाहीच्या यशासाठी व्यक्तींनी अंधश्रद्धा, व्यक्तिपूजा, अज्ञान दूर करणे आवश्यक आहे. परस्पर मत्सर, आळस, दारिद्र्य हे दुर्गुण बाजूला सारून सहकार्य, बंधुभाव, समाजप्रियता, शिस्त, प्रामाणिकपणा, सचोटी या सद्गुणांची जोपासना करायला पाहिजे. भुकेल्या, दरिद्री, अंधश्रद्धाळू जनतेला लोकशाहीचे महत्त्व कळत नसते. तिच्या अवगुणांचा फायदा पुढारी घेऊन लोकशाहीच्या नावाखाली भांडवलशाही निर्माण करतात. यासाठी नागरिकांनी डोळसपणे वागले पाहिजे.

लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी वरील आव्हानाला सामोरे जाऊन त्या समस्येचे निर्मूलन करणे आवश्यक आहे. अर्थात, यापैकी सर्वच आव्हानांचा यशस्वी मुकाबला करू असे नाही तरी परंतु जास्तीतजास्त आव्हानाला यशस्वीरीत्या सामोरे गेलो तर तेवढे लोकशाही दोष कमी होण्यास मदत होईल. जोपर्यंत लोकशाही शासनपेक्षा दुसरी निर्दोष शासनपद्धती आढळत नाही तोपर्यंत तरी या आव्हानाचा पाठपुरावा करणे क्रमप्राप्त आहे आणि प्रयत्नांनी हे शक्य आहे.